BORIS ILAKOVAC

VRANSKA REGIJA U RIMSKO DOBA

U spomen Luki Jeliću (1863—1922)

Krajem prošlog stoljeća objavio je Luka Jelić »Povjesno topografske crtice o biogradskom primorju«[1] i podacima koji su već tada bili na raspolaganju ukazao na veoma bogat i raznolik razvoj biogradskog područja od najstarijih vremena pa do približno francuske okupacije.[2] Proteklih sedamdeset i više godina kao i novo prikupljeni terenski podaci bili su dovoljan razlog da se objavljena i novo prikupljena arheološka građa ponovo sistematski rekapitulira.[3] To je i pokušano na jubilarnom »Znanstvenom skupu o političkom, kulturnom i privrednom značenju Vrane kroz stoljeća«, koji je u lipnju 1970. godine održan u Biogradu na moru, u organizaciji Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru.[4]

Određujući ovoj temi teritorijalni okvir, iz šireg biogradskog područja izdvojena je Vranska regija, koja je oduvijek bila ne

[1] L. Jelić, Povjesno topografske crtice o biogradskom primorju, Vjesnik hrvatskog arheološkog društva (VHAD) n. s., sv. III, Zagreb 1898, str. 33—126.

[2] Dio ovih podataka objavljen je u Starohrvatskoj prosvjeti, god. I, Zagreb 1895, str. 10. i 212; isto, god. II (1896), str. 14, 87, 148, 217; Bullettino di archeologia e storia Dalmata (Bull. dalm.) II, Split 1879, str. 10—12, 14—28, 39—42, 65—69, 83—87, 113—115 i 162; isto, sv. III (1880), str. 72—76, 88—93, 97—98, 106—108 i 147. Arhivsku građu navodi L. Jelić, sp. dj. passim.

[3] Za novije objave s ovog područja up.: za akvedukt: Zbornik Instituta za historijske nauke, knj. 1, Zadar 1955, str. 179. M. Suić, Novija arheološko topografska istraživanja antičkog Jadera, isti zbornik, knj. 2, Zadar 1958, str. 18, B. Ilakovac, Rezultati istraživanja zadarskog i ninskog akvedukta, Obavijesti HAD I/3, Zagreb 1967, str. 23, B. Ilakovac, Pećina Buta, Diadora 1, Zadar 1960, str. 27; isti, Rimska zgrada u Krmčini kod Zadra, Diadora 3, 1965, str. 213.

[4] Tom prilikom održan je informativan referat popraćen dijapozitivima, pod naslovom »Vranska regija u antičko doba«.

samo hidrografski nego i ekološki specifikum našeg primorja. U tom smislu graničila bi Vranska regija na jugozapadu s Biogradskom i Zadarskom, na sjeveroistoku s Nadinskom, Benkovačkom i Bribirskom, a na jugoistoku sa Skradinskom regijom. Radi perifernih arheoloških sadržaja koji izrazito gravitiraju Vranskoj dolini, u ovu su regiju uključeni i okolni geomorfološki oblici, brojne blago zaobljene glavice, od kojih se neke i radi konfiguracije nazivaju Debelo brdo, Debeli brig, Debeljak i Tustica.[5]

Vranska dolina postepeno ponire od Zemunika prema jugoistoku u dužini od preko 30 km (sl. 2). Najniži dio ove zatvorene antiklinale potapa Vransko jezero, najveće jezero na našoj obali. Geomorfološka osobitost vranske zavale kao kriptodepresije i relativno obilje tekuće vode posljedica su stalne akumulacije prvorazrednog humusa, radi čega je Vranska regija od pamtivijeka poznata kao jedna od najvećih i najplodnijih poljoprivrednih zona na našoj obali.[6]

Ova je regija bila nekoć gotovo najjužniji dio stare Liburnije, koja se protezala od rijeke Raše u Istri, pa sve do rijeke Krke, obuhvaćajući i obalno područje s otocima.[7] Nakon rimske diobe starog Ilirika, ovo područje ulazi u sastav rimske provincije Dalmacije s glavnim gradom Salonom.[8]

[5] Za etimologiju i lingvističku stratigrafiju ovih toponima up. P. Skok, Slovenstvo i romanstvo na jadranskim otocima, Zagreb 1950, str. 37; isti, Postanak hrvatskog Zadra, Radovi Instituta JAZU sv. 1. Zadar 1954, str. 44; M. Suić, Nekoliko primjera toponomastičke stratifikacije u sjevernoj Dalmaciji, Simpozijum, Predslavenski etnički elemenat na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1969, str. 153.

[6] R. Schubert, Geologija Dalmacije, Zadar 1909; J. Cvijić, Geomorfologija, knj. 2. Beograd 1926, str. 322 i 428; Lj. Marčić Brusina, Nadinsko Blato, Priroda LV/5, Zagreb 1968, str. 154; M. Petrik, Prilozi limnologiji jezera Vrane, Krš Jugoslavije, Zagreb 1960, str. 105.

[7] G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Zagreb 1918; D. Rendić-Miočević, Pseudo Skilak i južna granica Liburnije, Historijski zbornik III, Zagreb 1950, str. 221; M. Suić, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Instituta JAZU, sv. 2, Zadar 1965, str. 280; M. Suić, Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, str. 34; M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Godišnjak knj. 4, Sarajevo 1966, str. 34 i d.

[8] V. Brunelli, Storia della città di Zara, Venezia 1913, str. 75; F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, str. 47; M. Zaninović, sp. dj., str. 30. i 63; Realencyclopädie d. klass. Altertumwissenschaft (RE), s. v. Illyricum, Dalmatia.

Ove je godine objavio Arheološki muzej u Zadru vodič »Biograd«, Zadar 1970. Na mjestu mojeg uvodnog teksta (za antiku), na str. 9, samovoljno i bez prethodne konsultacije stavljen je drugi, pa je ispalo da se »rimsko osvajanje Ilirika kasnije naziva Dalmacijom«, što je ne samo besmislica već i historijsko geografska neistina. Stoga se od ove kao i od nekih drugih korumpiranih mjesta ograđujem.

Pored ranije spomenute svoje plodnosti ova se kriptodepresija izdvaja i u geopolitičkom smislu, jer se prije a i nakon rimske okupacije nalazila unutar poligona ne samo najpoznatijih nego i najbolje utvrđenih starih liburnskih gradina, kojima Rimljani i nakon osvajanja zadržaše njihova autohtona imena.[9]

Negdje na istoku Prokljanskog jezera nalazila se stara SCARDONA,[10] današnji Skradin, a koja ni do danas nije pouzdano ubicirana, sl. 1. Antički je pisci ističu kao zajedničko sjedište sudske oblasti, »conventus iuridicus«, za četrnaest liburnskih općina — civitates Liburniae — i za njihove sjeverne susjede Japode.[11] Na sjeveru dominira čuvena VARVARIA, danas Bribir, koja se od nedavna arheološki istražuje.[12] Idući dalje na zapad dolazimo do ASSERIAE, danas Podgrađe kod Benkovca, gdje je još prvi svjetski rat prekinuo započeta arheološka istraživanja.[13] Još dalje prema zapadu strše ostaci istaknute liburnske utvrde NEDINUMA, danas Nadin kod Benkovca, koja je i najbliža Vranskoj regiji. Ona do danas nije sustavno istraživana unatoč tome što veoma brojni vidljivi ostaci obećavaju da bi ovaj lokalitet mogao pružiti neke bitne spoznaje o prahistorijskoj, antičkoj i srednjovjekovnoj arheologiji ovoga kraja.[14] Na zapadu ovaj poligon zatvara jedno od prastarih naselja na istočnoj obali Jadrana, JADER, danas Zadar. On je bio, ako možda ne glavni a ono svakako jedan od najvažnijih ekonomsko političkih centara iz vremena liburnske talasokracije.[15]

[9] Za neke od ovdje spomenutih utvrda up. A. Premerstein, Bevorrechtete Gemeiden Liburniens in den Städtelisten des Plinius, Bulićev zbornik, Zagreb 1924, str. 203; W. Kubitschek, Dalmatinische Notizen, isti zbornik str. 211.

[10] CIL III, str. 365 (Scardona), RE, II A, s. v. Scardona.

[11] PLIN. N. h. 130, CIL III 2808.

[12] M. Suić, Municipium Varvariae, Diadora 2, str. 179 i d., isti, Bribir (Varvaria) u antici, Starohrvatska prosvjeta III ser., sv. 10, Split 1970, str. 217.

[13] H. Liebel — W. Wilberg, Ausgrabungen in Asseria, Jahreshefte d. archäol. Institutes Wien 1908, sv. XI, Bbl. str. 17 i d. CIL III, str. 370 (Asseria), RE, s. v. Asseria.

[14] CIL III, str. 371 (Nedinum).

[15] M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta za hist. nauke knj. 1, Zadar 1955. str. 1; B. Ilakovac, Po čemu je Zadar dobio ime, Zadarska revija 1957/3, str. 257; isti, Prethistorijski nalazi u Zadru, Zbornik Instituta za hist. nauke knj. 2, Zadar 1958, str. 1; isti, Ostaci rimske zgrade u Zadru, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (VAHD) LX, Split 1958, str. 43; M. Suić, Novija arheološka topografska istraživanja antičkog Jadera, Zbornik Instituta za hist. nauke, knj. 2, Zadar 1958, str. 13; B. Ilakovac, Dva antikna zdenca u Zadru, Radovi Instituta JAZU sv. 4—5, Zadar 1959, str. 453; isti, Prilog arhitekturi i urbanizmu Jadera, isti Radovi sv. 9, str. 219; isti, Novi nalaz ostataka rimskih zgrada u Zadru, Diadora 2, Zadar 1962, str. 271; M. Suić, Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, Zbornik Zadar, Zadar 1964, str. 117; isti, O imenu Zadra, isti Zbornik, str. 95. Za topo-

Rimsko osvajanje Ilirika započelo je prvim ilirskim ratom 229. godine stare ere, u doba ilirske kraljice Teute. Od tog vremena, kad jugozapadna ilirska područja postaju neposredna interesna sfera rimske republike, pa sve do stvarne pacifikacije Ilirika, koju je praktički realizirao tek car Oktavijan 9. godine nove ere, prošlo je oko 240 godina.[16] Nedostatak suvremenih antičkih izvora ne bi trebao da bude razlog vjerovanju da su spomenute liburnske gradine, što su kontrolirale magistralne komunikacije, nakon stoljetnih vojnih iskustava starih Liburna, pale u ruke rimskih legija kao laki vojni plijen.

U nedostatku antičkih i drugih izvora ostaje nedovoljno osvijetljen otpor što su ga i na ovom području morali pružati domaći Liburni, a koji nije bio samo oružani sukob nego možda češće konfrontacije preživjelih prahistorijskih shvaćanja i institucija s naprednijim i složenijim ekonomsko-političkim i kulturnim oblicima koji su se prakticirali u rimskom imperiju.

U vremenu između Cezarova prokonzulata u Iliriku (58. g. stare ere) i Oktavijanove pacifikacije Ilirika (9. godine nove ere) Rimljani definitivno kontroliraju ove stare liburnske gradine, od kojih su neke postepeno obnovljene i modernizirane.[17] Blokirano područje Vranske regije dolazi tako pod nadzor rimskih legija a kasnije augzilijarnih trupa. To je omogućilo ne samo intenzivnu infiltraciju antičkog poslovnog svijeta iz ranije formiranih rimskih

grafiju ove regije up. L. Jelić, sp. dj. passim; V. Brunelli, sp. dj., str. 60 i 95, Bull. dalm. II (1879), str. 10, 28, 39, Bull. dalm. III (1880), str. 75, 90, 106, Bull. dalm. IV (1881), str. 43, 61, 107, 156, Bull. dalm. X (1887), str. 75.

[16] A. Bauer, Zum dalmatinisch-pannonischen Krieg 6—9 n. Ch., Archäologisch-epigraphische Mitteilung 17, Beč 1894, str. 135; V. Brunelli, sp. dj., str. 75 i d.; M. Abramić, Militaria Burnensia, Bulićev zbornik, Zagreb 1924, str. 221; G. Veith, Zu den Kämpfen der Caesarianer in Illyrien, Bulićev zbornik, Zagreb 1924, str. 267; N. Vulić, Dalmatinsko-panonski ustanak 6—9 g. po Hr., Glas Srpske kraljevske akademije, sv. 21, Beograd 1926, str. 55; A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der röm. Provinz Dalmatien, Archäol. epigraph. Seminars, N. F. III, Beč 1939, str. 1 i d.; G. Alföldy, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta Arch. Hung. 14 (1962), str. 260.

[17] Za fortifikacije kolonije JADER: CIL III 2907 = ILS 5336, CIL III 13264; J. Bersa, Ausgrabungen auf dem Campo Colonna zu Zara, Jahrbuch für Altertumskunde IV, Wien 1910, str. 194; V. Brunelli, sp. dj., str. 89; M. Suić, Novija arheol. topografska istraživanja antičkog Jadera, ZIHN knj. 2, Zadar 1958, str. 20; J. Medini, Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar 1969, str. 54. Za ASSERIJU: H. Liebel — W. Wilberg, spom. dj., str. 17. Restitucija monumentalnih gradskih vrata u Aseriji u doba cara Trajana (CIL III 15021) svojom arhitektonskom kompozicijom ne izražava usavršavanje fortifikacija tvrđave, nego nasuprot uspjelu realizaciju pax Romana i na ovim stranama. Za VARVARIJU: M. Suić, Bribir (Varvaria) u antici, SHP III ser., sv. 10, str. 217. i d.

provincija nego i kolonizaciju odsluženih rimskih vojnika (veterana), kao i novačenje domaćeg stanovništva u rimske legije.[18] Ovome treba dodati i povremeno dodjeljivanje građanskog prava (ius Italicum), kao i uvođenje rimskih institucija i stranih kultova,[19] što je omogućilo plansku i koordiniranu romanizaciju i ovoga kraja koja je ranije bila stihijska i pretežno se ostvarivala preko trgovine i prometa.

Ako arheološki promatramo što je ostalo od petstogodišnjeg djelovanja rimske civilizacije na ovom području i gotovo tisuću i petstogodišnjeg propadanja i uništavanja tih ostataka, onda nam sadašnje znanje, koje počiva na veoma skromnim arheološkim istraživanjima, na slučajnim nalazima i djelomičnom rekognosciranju koje je bilo sprovedeno uoči spomenutog znanstvenog skupa u Biogradu, pruža ovu sliku.[20]

EPIGRAFIKA

Rimski natpisi u kamenu najstariji su pisani spomenici koji su nastali na području ove regije. Javljaju se u selu Vrani, na lokalitetu Bičina kod Polače, na Tinjskoj glavici i Vran Samogradu (Zmini, Zamini), sl. 2. Malobrojni su i njihovo fragmentarno stanje većinom ne dozvoljava cjelovitu tekstovnu rekonstrukciju.

VRAN SAMOGRAD:

1) CIL III 9951

.....] (Vi) / ctorinae / coiugi caris / sime
Aurel(ius) / Ursulus ma /[5] ritus t(itulum) f(ieri)
c(uravit).

Uklesana rupa uz donji rub profilacije pretpostavlja da je spomenik bio sekundarno korišten vjerovatno kao dio neke alatke ili stroja, prije no što je bio u turski Han uzidan, sl. 18.[21]

[18] Za romanizaciju Ilira up: V. Brunelli, sp. dj., str. 75; E. Pašalić, sp. dj., str. 191. i d.; D. Rendić-Miočević, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 1967, str. 139.

[19] M. Suić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, Diadora 3, str. 91; Ž. Raknić, Kultna slika Silvana s područja Liburna, Diadora 3, str. 85; E. Pašalić, sp. dj., str. 285.

[20] Krajem ožujka 1970. rekognoscirao sam manji dio Vranske regije uz pomoć kolegice B. Jurage, kojoj na pomoći i ovom prilikom srdačno zahvaljujem, kao i Institutu za hist. i ekonomske nauke JAZU u Zadru, koji je ovu akciju djelomice i financijski pomogao.

[21] F. Bulić, Iscrizioni inedite, Bull. dalm. II, str. 113; G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 108, 150.

2) CIL III 9949

.....] Rufina [—] / Marti l(iberta) L[[22]

3) CIL III 9954

...] / h(oc) m(onumentum) h(eredes).

Ulomak okruglog cipusa s profiliranim natpisnim poljem. Uzidan u turski Han u Vrani povrh stele pod br. 1, sl. 18.[23]

4) CIL III 2856

D(is) M(anibus) / Valeriae Vic / torinae coniug / i incomparabili /[5] *b(ene) m(erenti) Vibulius / Doryphorus / maritus.*

Ispod posljednjeg retka uklesana je ascija. Mjesto nalaza nije pobliže određeno.[24]

VRANA:

1) U cijelosti sačuvana arula, izrađena od sivog vapnenca. Nađena u podzemnom grotlu vrela Pećine, sada pohranjena u Arheološkom muzeju u Zadru[25] pod inv. br. 3394. Visina 24 cm, čeona širina 17 cm, bočna 13,6 cm, v. sl. 19. Srednji dio formiraju četiri plohe, uvučene za oko 11 milimetara, te odvojene od četvrtastog postolja i gornjeg dijela plitkom profilacijom. Najviša vertikalna ploha gornjeg dijela ukrašena je prastarim cik-cak motivom, ali tako komponiranim da srednji dio simbolizira timpan, a uglovi akroterije. Na gornjoj horizontalnoj strani je 6 milimetara plitko udubljenje za žrtveni prilog *(libatio)*, dugačko 12 cm, široko 9 cm. Prednja i dvije bočne strane stilski su jednako riješene, za razliku od leđne (stražnje) strane koja je samo volumenom oblikovana, ali bez profilacije. Stoga je arula in situ morala biti prislonjena uz neku stijenu.

U natpisno polje klesar je diskretno uparao osam paralelnih brazda određujući visinu slova: u prvom redu 2,0 cm, u drugom i trećem 2,3 cm i u posljednjem 2,1 cm. Između redova slova je uzak razmak od 3,5 i 2,5 milimetara. Pojedine riječi i brevijature rastavljene su trokrakim interpunkcijama. U četiri reda jasno je uklesano:

[22] F. Bulić, Iscrizioni inedite, Bull. dalm. VIII, str. 97.
[23] F. Bulić, Iscrizioni inedite, Bull. dalm. II, str. 113.
[24] Za cognomen Doryphorus up. CIL III 2398 (Split).
[25] O nalazu sam bio obaviješten 1968. Spominje ga i B. Gušić, Najstarije hrvatsko naselje oko Nina, Zagreb 1970, str. 11. Arulu dopremio u muzej kolega Ž. Raknić.

IVLIA·MV
SA·IVLIAES (sic!)
VERAES· (sic!)
V·S·L·M·

Tekst je bez oznake srodstva i podređenosti, a k tome i morfološki nekorektan. Stoga nije dovoljno jasno da li Juliju Muzu treba shvatiti kao libertu Julije Vere, a formant -aes kao vulgarni oblik gen. jednine, nastao, kako se misli, pod grčkim uplivom.[26] Ili se možda radi o tri dedikantice, o tri Julije, što neodređeno podsjeća na ovdje nađeni spomenik posvećen trima nimfama, pri čemu bi formant -aes imao možda funkciju nom. pl., što bi istina bio hapaks. Natpis bi tako trebalo čitati: Iulia Musa (et) Iuliaes Veraes v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)?[27] Gentilno ime Julija, jednostavna onomastička formula kao i oblici rustikalne kapitale, posebno slova M, upućuju na rano datiranje natpisa, a kognomen Musa na orijentalno, možda grčko porijeklo.

U stjenovitom međušpiljskom prostoru koji zaklanjaju strme litice Pećine našao se 1957. godine dio kamene ploče koja je likovno ukrašena, sl. 3. Od reljefa se sačuvao samo donji lijevi dio. na kojem se razabiru bose noge dviju stojećih djevojaka obučenih u duge haljine. Pomanjkanje reljefa na desnoj strani pretpostavlja da su na spomeniku bile prikazane najmanje tri analogne figure. Osobitost mjesta nalaza (vrela i pećine) te stilska i sadržajna karakteristika reljefa upućuju da u spomeniku treba prepoznati na uobičajen način prikazane nimfe.[28] Grotlo pećine s vokliškim izvorom, gdje je i nađena zavjetna arula, a posebno spomenik nimfama, nepobitan su dokaz da je Pećina već u rano doba rimske kolonizacije egzistirala kao nimfej. To nas nagoni na misao da je Pećina već bila prastaro svetište Liburna, gdje se štovalo domaće božanstvo izvora i pećina.[29] Pritom ostaje otvoreno pitanje da li

[26] P. Skok, Pojave vulgarno-latinskog jezika na natpisima rimske provincije Dalmacije, Starinar, III s., knj. 1, Beograd 1923, str. 132.

[27] Za analogne morfološke oblike na -aes, -es (gen. sing.) up. CIL III, str. 2577.

[28] Jedan od najljepših reljefa posvećen nimfama up. B. Vikić — M. Gorenc, Varaždinske toplice Aqae Iassae, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske, god. 15/5, str. 7, slika na naslovnoj strani.

[29] K. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH VI, Beč 1899, str. 154. i d., posebno zavjetna ara br. 2, sl. 3, gdje također nije istaknuto božanstvo (Bindus — Neptunus) kojem je ara bila posvećena; K. Patsch, Archäologisch--epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, WMBH VII, Beč 1900, str. 33 i d.; V. Paskvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZMS XVIII (Arheologija), Sarajevo 1963, str. 127. i d.; E. Pašalić, sp. dj., str. 289; B. Gušić, sp. dj., str. 11.

je to bio ilirski Bindus ili nama još neko nepoznato liburnsko božanstvo. Na aruli, uz poznati izraz V. S. L. M. nije istaknuto božanstvo kome je ona bila posvećena, što nas upućuje na mogućnost starije tradicije.

2) Fragment natpisa grubo oklesan u obliku kvadera, koji je poslije raspolovljen. Dužina sastavljenih polovica 33,5 cm, visina 25,0 cm, debljina 11,0 cm. Tvrdi sivi vapnenac. Mjesto nalaza nepoznato. Bio pohranjen u turskom Hanu u Vrani, pored spomenutih natpisa, odakle je nedavno dopremljen u Arheološki muzej u Zadru, gdje se vodi pod inv. br. 3395. Visina slova u prvom i drugom redu 7,4 cm, u trećem 6,0 cm. Razmak između redaka 3,5 cm. U zaglađenu plohu duboko je uklesan tekst u klasičnoj kapitali, od kojeg su ostali dijelovi pet riječi i tri interpunkcije:

] O·CI [
] NIAE·C [
]·VIB [(ius) (vel VIBULIVS?)

U gornjem redu pored C razabire se uspravna hasta kao dio idućeg slova (I, N, ili R), v. sl. 21.

3)] VINIV [

Kameni kvader s tragovima malte. Visina 20 cm, dužina 20 cm, debljina 13 cm. Sivo-ružičasti fosilni vapnenac. Mjesto nalaza nepoznato, a nađen je na istom mjestu u Hanu kao i prethodni. Na grubo zaravnjenoj strani ostaci natpisa, visina slova 4,5 cm. Sada u Arheološkom muzeju u Zadru, registriran pod inv. br. 3396, sl. 21.

BIČINA (kod Polače)

1) CIL III 14001, 14322[7]

Qvint(o) / Baebio C / Baebius / (vi)vus fec(it) /
(sibi) et suis.

Kvadratni cipus nađen u Bičini 1913. godine. Natpisno polje profilirano, sada u Arheološkom muzeju u Zadru.[30]

[30] Bull. dalm. I, str. 19. Za Baebius up. CIL III 9733 (Trilj); D. Rendić-Miočević, Onomastičke studije sa teritorija Liburna, ZIHN sv. 1, str. 138.

2) Arula izrađena od mekog pješčenjaka i dosta oštećena, sl. 22. Visoka 19,3 cm, široka 16,6 cm, bočna širina u postolju 10 cm. Koncipirana slično kao arula iz Pećine. Unutar natpisnog polja visokog 9,8 cm i širokog 14,0 cm urezan je teško čitljiv tekst. Sada pohranjena u Područnoj zbirci u Biogradu i po Katalogu koji je 1932. godine sastavio K. Perković nosi numeraciju br. 8.[31]

] RVSI [
MACIV [(s)
] CIVSIV [(?)
NIBVS

3) Ulomak zagubljenog kamenog natpisa koji prema K. Perkoviću glasi:[32]

] LELIXVR [
] SVSEST [

4) CIL III 13998

] ice we me [ ] / (vixit) annis XX.

Ulomak mramorne ploče nađen na lokalitetu Bičina 1913. godine, također zagubljen.

5) CIL III 14032

. . .] culae [

TINJ:

1) CIL III 13999 (ulomak kamene ploče).
. . .] (tumu)lum [

2) CIL III 13997

] h(ic) s(itus) e(st).

L. Jelić spominje da se negdje oko Bibinja našao »miljokaz«, u stvari stup s aklamacijom, i dovodi ga u vezu s izgradnjom ili održavanjem rimske ceste u doba Julijana Otpadnika (361—363).[33]

[31] Podatak preuzet iz neobjavljene ostavštine pok. L. Jelića, sada pohranjene u Arheološkom muzeju u Splitu.
[32] Isto kao bilj. 31.
[33] L. Jelić, sp. dj., str. 33.

CIL III 3208

D(omino) n(ostro) I(uliano) / victori ac tri /
umphatori toti / usque orbis /[5] Aug(usto) bono rei /
publicae iccim (?) / avi (?) bonis / nat( ).

Izdvojenu grupu epigrafskih spomenika čine uklesana pojedinačna slova R ili ligature BFT na velikim šupljim kamenim blokovima, iz kojih se sastojala sifonska dionica poznatog akvedukta Biba (povrh Vrane) — Jader, v. sl. 4. Osobito je da se na spomenutim blokovima uvijek nalaze po dvije istovetne oznake, i to uvijek uklesane na dvije susjedne bočne strane. Samo na jednom od sifonskih blokova, na kojem se također nalaze dvije oznake BFT, uklesan je i simbol u obliku ribarskih osti, v. sl. 4. Za razliku od slovnih oznaka, koje su i nakon ugradnje sifonskih elemenata ostale vidljive barem na jednoj strani, razumljivo, prije nego je čitav sifon bio zatrpan, simbol u obliku ribarskih osti nije bio više vidljiv, jer se nalazi na sastavnici (spojnici) kamenog segmenta.

Ostali natpisi koje nalazimo na rimskom krovnom crijepu (tegulama) i glinenim svjetiljkama dospjeli su u ovu regiju kao uvozna roba.[34] Imaju značenje za praćenje trgovačkih veza, te pored numizmatičkih i drugih pokretnih arheoloških nalaza mogu poslužiti za kronološko i funkcionalno determiniranje pojedinih rimskih objekata.

NASELJA

Promatranje površinskih ostataka predrimskih naselja na području Vranske regije ostavlja dubok dojam ne samo zbog njihove mnogobrojnosti nego i raznolikosti.[35] Čitav jedan niz smješten je na oniskim zaravnima prve i druge primorske kose kao BABIN

[34] G. Alačević, Antichità a Tinj, Bull. dalm. XIV, str. 61, tegule: PANSIANA, TI PANSIANA, TI GLAVDIPA(nsiana), CINNA(e), CnICOR (= Cnaei Corneli). Svjetiljke: CRESCES. Za ostale natpise na tegulama v. CIL III 14026 (Tinj) CINNAE ex IV (III mutila), CIL III 14029 (Tinj) (F upisan u prvo, a O u drugo C), CIL III 14032 (Tinj) ...)CVLAE.

[35] Prvu objavu samo manjeg broja tih gradina dao je W. Butler, Burgwälle in Norddalmatien, 21 BRGK 1931, str. 183 i d.

[36] Jedini poluotok na južnoj strani Vranskog jezera, koji je nekoč bio otočić, na što ukazuje i sadašnji naziv »školj«. Sada je povezan s obalom jezera umjetno izgrađenom prevlakom od kamenog suhozida. Ona strana Babinog školja koja je okrenuta k obali jezera (prevlaci) bila je nekoč utvrđena. Na to upućuju ostaci 3 ili 4 fortifikaciona bedema, koji s te strane koncentrično optaču školj i na kojima se još razabiru ostaci gradskih vrata. S južne strane školja koja je okrenuta Prosiki stoji osamljena, u tlocrtu skoro kvadratna zidana kula, s uskim okvirima za puškarnice i osmatranje.

ŠKOLJ,[36] ČELINKA, TELINGRAD,[37] KOSTELJ,[38] CRNI KRUG i PAĆINSKA GRADINA,[39] te njima nasuprot SAMOGRAD (Zmina ili Zamina),[40] VELIKI BAK,[41] VINCULJA,[42] MOVAČA[43] i TINJSKA GLAVICA[44] v. sl. 2. Druga se nalaze na osamljenim i relativno visokim glavicama što dominiraju s većim područjem kao PETRIM,[45] istočno od Kakme, i VRČEVO,[46] uz zapadni rub Vranskog polja. Treća su bila izgrađena na jezičastim završecima niskih ravni, od kojih se ističe liburnsko naselje kasnije nazvano TROJAN (Trojangrad).[47] Na sjevernoj strani Trojana bio je u suhozidu izgrađen samo jednostavni parapetni bedem, jer je s te strane naselje prirodno zaštićeno klisurom. Glavne fortifikacione konstrukcije nalazile su se prema Vranskom polju, u smjeru nedalekog vrela Mali Stabanj, gdje se još uvijek mogu vidjeti veliki pritesani kameni blokovi što su u megalitskoj tehnici oblikovali bedem, a posebno na jugoistočnoj strani, gdje se u snažnom ovalnom korpusu, izgrađenom od naslaganog lomljenog kamena, razabiru paralelni obrambeni zidovi (prsobrani). U bedemu su se sačuvali tragovi dvojih gradskih vrata, a unutar sada već sasma devastiranog naseobinskog prostora naziru se komunikacije, što su se križale pod pravim kutom.[48] Ove komunikacije uokviruju teško zamjetni tragovi temelja negdašnjih zgrada, zidanih u malti. Po površini je lako zapaziti keramičke ostatke amfora, pitosa i drugog posuđa, a od kamena ulomke ručnih mlinova za žito od bazalta i fragmente neke ružičaste breče, koja je vjerojatno bila korištena kao arhitektonski ornans. Iznenađuju amorfni ostaci željezne ili neke druge troske. Ulomci tegula i imbrices veoma su rijetki.

Relativno malu visinu Trojangrada od svega 70 metara iznad mora nadoknađuje njegov položaj s kojeg vidik obuhvaća gotovo

[37] L. Jelić, sp. dj., str. 121. Od bivše naseobine koja je devastirana ostalo je samo ime.

[38] L. Jelić, sp. dj., str. 119. U toku zadnjeg rekognosciranja uočen kalotasti ulomak kvarcita i osobiti fragmenat otvora od pitosa, što je pohranjeno u Arheološkoj zbirci u Biogradu.

[39] Ispod Pećinske gradine uočen je prvi pećinski lokalitet iz neolita na području sjeverne Dalmacije, B. Ilakovac, Pećina Buta, Diadora 1, str. 27.

[40] G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 107 i 156.

[41] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 108, spominje nalaz kamene plastike u obliku lavlje glave kao i rog izobilja (cornu copiae).

[42] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 76.

[43] Na strani Movače okrenutoj prema Vinculji dva su prirodna otvora kojima se, po pričanju mještana, silazi u podzemnu špilju, koja ispod sadašnje ceste vodi u smjeru Vinculje.

[44] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 75.

[45] Bull. dalm. II, str. 11.

[46] L. Jelić, sp. dj., str. 114.

[47] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 75.

[48] Posljednju devastaciju naseobinskog prostora na Trojanu pomoću motornih drobilica izvelo je Poduzeće za gradnju i održavanje putova.

cijelo Vransko polje, od jezera do Vrčeva, uključivši i naprijed spomenuta liburnska naselja do mora. Ispod Trojana teče uzdužna komunikacija Scardona — Jader — Aenona, što obrubljuje sjevernu stranu Vranskog polja. Nju su bez sumnje trasirale liburnske ruke davno prije rimske okupacije.

Izbor mjesta za osnivanje takvih naselja »gradinskog« tipa u skladu je s konfiguracijom terena kao i s vremenom u kojem su postepeno nastajala. I bez terenskih istraživanja među njima je lako uočiti razlike u neujednačenom kriteriju pri odabiranju lokacije, u različitoj veličini naseobinskog prostora kao i u rješavanju nekih fortifikacionih detalja, što uvijek nije moguće objasniti samo geografskom komponentom. Također su prisutne i dvije među sobom suprotne urbane koncepcije. Jedna, koja naseobinsku površinu dijeli i povezuje koncentričnim i radijalnim komunikacijama kao na Vrčevu, i druga, koja tu bitnu urbanu komponentu rješava ortogonalnim rasterom, kao na Trojanu. Stoga treba pretpostaviti da su ove razlike posljedica različitog vremena nastajanja i osnivanja ovih gradina. Tome treba dodati i kasnije fortifikacione preinake, od kojih su za nas posebno važne one što su nastale u stoljetnom sukobu s Rimljanima.

Za naselja gradinskog tipa na području Vranske regije treba pretpostaviti da su bila većinom stalno naseljena i da su pripadala određenim rodovima ili plemenima u sklopu onih četrnaest liburnskih općina što ih spominje Plinije.[49] Kao utvrđena, ova su naselja mogla služiti i kao pribježište (refugium), ali to nije bila njihova osnovna namjena, na što ukazuju bogati površinski nalazi keramike, kao i na odronjenim mjestima debeli kulturni slojevi.

Dok ovi brojni i raznoliki ostaci liburnskih naselja na području Vranske regije padaju u vrijeme oba željezna doba, u trajanju od nekih 800 godina, iz razdoblja rimske okupacije, koje je trajalo oko pet vijekova, nije i pored viših kvaliteta ne samo u duhovnoj nego i u materijalnoj kulturi rimske civilizacije, do danas pouzdano lokalizirana u ovom kraju ni jedna urbana aglomeracija.

Najstariji obalni putopis, takozvani Pseudo Skilakov periplus,[50] u opisu Liburnije spominje osam obalnih naselja. Pokušaji dosadašnjih interpretatora peripla da u navedenim naseljima prepoznaju neke od kasnije poznatih liburnskih toponima ostali su u okviru više ili manje uvjerljivih pretpostavki.[51] Stoga Pseudo Ski-

[49] E. Pašalić, sp. dj., str. 188, o funkciji gradina.

[50] K. Müller, Geographi Graeci minores, Paris 1855, str. 26.

[51] M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu periplu, Rad JAZU 306, Zagreb 1955, str. 149; isti, O imenu Zadra, Zbornik Zadar, Zagreb 1964, str. 98; I. Martinović, Neki novi momenti u interpretaciji 24. i 25. poglavlja Pseudo-skilaksovog Periplusa, Starinar XVII, Beograd 1966, str. 107 i d.

lakov periplus nema zasad praktičnu primjenu za poznavanje obalne geografije stare Liburnije.

Ptolemejeva geografska karta rimskoga carstva, u sekciji što prikazuje rimsku provinciju Dalmaciju, pored već spomenutih liburnskih utvrda, spominje i dva također liburnska i kasnije romanizirana naselja, BLANONU (Blandonu) i ARAUZU (Arauzonu).[52] Da su ova dva još uvijek neubicirana stara naselja predrimskog porijekla, ukazuju njihovi dočeci na -ona.[53] Oni su najčešći na jugozapadnom području starih Ilira, posebno Liburna, kao FLANONA (današnji Plomin),[54] ALBONA (Labin),[55] AENONA (Nin), SIDRONA[56] zatim SCARDONA (Skradin),[57] SALONA (Solin)[58] i NARONA[59] (kod Metkovića).

Antoninov itinerar, donosi pored romaniziranih liburnskih utvrda Blandonu i Arauzonu.[60] Razdaljina između naselja izražena je u rimskom mjernom sustavu, u miljama (1 rimska milja = 1482 m).

Kastorijusova geografska karta rimskoga carstva, takozvana Peutingerova tabula, prikazuje čitavo Rimsko Carstvo, pa tako i rimsku provinciju Dalmaciju u šplještenom i veoma deformiranom obliku.[61] Pored važnijih naselja koja se nalaze uokolo Vranske regije, na njoj nema Arauzone, sl. 23. Anonimni kozmograf iz Ravene, *opisuje* stari put iz Scardone preko Arauzone i Nadina za Jader.[62]

Na osnovu spomenutih geografskih karata i putopisa slijedi da se Blandona nalazila na putu Jader — Scardona, udaljena od Zadra 20 rimskih milja, što iznosi nešto više od naših 29 km.[63] Mislim da bi stoga Blandonu trebalo tražiti ili na položaju današnjeg Biograda na moru ili na mjestu stare liburnske utvrde Trojangrada, koju tako prozvaše Hrvati kao i poznati Burnum na sjeveru.[64]

[52] E. Polaschek, Ptolomaios als Geograf, RE Suppl. X (1965), str. 680; L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj provinciji Dalmaciji, GZMS X, Sarajevo 1898, str. 227 i d.; isti, Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, WMBH VII, Beč 1900, str. 167 i d.

[53] A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, sv. 2 (1959), str. 160.

[54] Isti, sp. dj., sv. 1 (1957), str. 145.

[55] Isti, str. 38.

[56] Isti, str. 34 (Aenona), str. 304 (Sidrona).

[57] Isti, str. 310.

[58] Isti, str. 291.

[59] Isti, str. 238.

[60] K. Müller, Itineraria romana, Stuttgart 1916, str. 475.

[61] Tab. Peut. K. Müller, o. c., str. 475.

[62] Ravennatis Anonymi Cosmographia, IV, 16.

[63] L. Jelić, Die älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, WMBH VII, Beč 1900, str. 195; V. Brunelli, sp. dj., str. 101, 113; L. Jelić, Povjesno topografske crtice ... str. 109.

[64] CIL III, str. 367.

Lokacija Arauzone iznosi po Antoninovu itineraru 40 rimskih milja (= 59,3 km), a po Peutingerovoj tabuli svega 31 rimsku milju (= 46 km) istočno od Zadra. Na osnovu datih podataka koji se veoma razilaze L. Jelić smještava Arauzonu negdje oko današnjeg Raslinja, na obali Prokljanskog jezera i južno od Skardone.[65]

Kameni natpisi uzidani u turskom Hanu u Vrani doneseni su s lokaliteta Vran Samograd koji leži na glavici Zmini (Zamini), kota 213, udaljeno od Hana oko 6 km u smjeru jugoistoka, v. sl. 2 i 18. Pored bedema građenih od velikih pritesanih blokova kao u Aseriji i Varvariji, nalaze se i ovdje ostaci zidova u malti. Spominju se i dva rimska puta, jedan koji vodi na izvor Vilu i drugi koji se spušta na izvor Skorobić, nedaleko ostataka još neutvrđene rimske građevine.[66] Letimičan pogled na specijalku 1:50.000 upućuje da je ova gradina osobita kao potencijalna raskrsnica od koje se odvajala jedna dosad nepoznata transferzala. Dva kilometra od Vran Samograda na sjever vodi stari put, ostavljajući na desno Veliki umac, a lijevo liburnsko utvrđenje Miovac (kota 214), v. sl. 2. Nastavljajući istim smjerom prema sjeveru put siječe Gornje i Donje Ceranje, te pored vrela Polače nastavlja u smjeru Aserije.[67]

Budući da se na području Vranske regije nisu zatekli kameni natpisi s uklesanim imenima Blandone i Arauzone, niti se spominje gradsko vijeće (ordo decurionum) i ostali magistrati, treba pretpostaviti da ova dva naselja nisu imala status municipija kao što su to dobile liburnske gradine Scardona, Varvaria, Asseria i Nedinum, dok je samo Jader na području Liburnije imao status kolonije.

Treba još napomenuti da je neposredna periferija Vranske doline bila blokirana veoma gustim lancem liburnskih gradina na potezu od Čelinke do Pećinske gradine i od Velikog Baka do Vrčeva. Dosad nema pouzdanih znakova da su i ove gradine bile nakon rimske okupacije renovirane i ponovo naseljene. Moguće je da su one još i prije dolaska Rimljana bile djelomično napuštene ili da je njihova upotreba nastupom rimske dominacije postala suvišna.

[65] L. Jelić, Die älteste geographische Denkmal ..., str. 194; V. Brunelli, sp. dj., str. 99, 101, 113.

[66] G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 107, 156.

[67] Od kuće Gojka Ćubrila uspinje se djelomice uklesani put na Mijovac. Na glavni obrambeni bedem prislonjena su s vanjske strane i dva dijametralno postavljena i oblikom srpolika bedema. Na gradini je prostrani plato s obiljem prahistorijske keramike i ponekim ulomkom amfore. Gradina Mijovac obuhvaća pogledom dio Bukovice i Ravne kotare. Na vrhu gradine ostaci mletačke ili turske osmatračnice.

VILLAE RUSTICAE I OSTALE ZGRADE

Među rimskim naseljima na području ove regije posebno mjesto zauzimaju rimska poljoprivredna dobra »villae rusticae« (fundusi). Treba pretpostaviti da je tek dio takvih lokaliteta uočen, uz napomenu da nijedan nije istražen, zbog čega je nemoguće odrediti govoriti o tipu građevinskih objekata kao i o njihovoj dataciji. Stoga i nismo sigurni radi li se uvijek o rimskoj vili ili o javnom prenoćištu (mansio), ili kurirskim postajama koje su bile razmještene uz tadanje putove i na kojima je počivala dobro organizirana dojavna i poštanska služba, poznati »cursus publicus«. Zbog navedenih razloga treba uzeti s određenom rezervom navedenu funkciju takvih objekata koju pretpostavljamo u priloženom popisu.

1) CRKVINA (Vranska)

Nalazi se pored ceste Pakoštane — Vrana, uz samu zapadnu obalu Vranskog jezera. U pejzažu se ističe prostranim humkom od nabacanog, pretežno oklesanog kamena, iz kojeg proviruju zidovi u malti. Po unutrašnjosti humka, do kojeg je teško doći jer je urastao u gustu šikaru, vidljivi su zidovi i uglovi zgrada, od kojih još i sada strše ostaci apside s djelomice sačuvanim polukružnim svodom, v. sl. 24. Na površini humka a ponegdje i u zidu nalaze se pravilni klesanci od bijelog vapnenca. Da je na ovome mjestu započela građevinska aktivnost još u doba Rimljana, ukazuju ulomci rimske keramike po okolnim oranicama, uz okrugle cigle za gradnju hipokaustnih suspenzura, pa ostaci tegula i malih pravougaonih ciglica (11 cm x 6 cm x 1,8 cm) kojim su se pretežno oblagala dna rimskih rezervoara u poznatoj tehnici »opus spicatum«. Pri obradi okolnih polja zatekle su se grobnice, ulomci mramora i mozaični podovi, a vlasnici obližnjih oranica navode da se sa sjeverne strane Crkvine nalazio obzidani bunar kojim se narod sve do nedavno služio.[68]

Nedaleka južna longitudinala, koja je vjerojatno od Skardone prolazila uz južni rub Vranskoga polja, kao i situiranje objekta u plodno tlo Vranske doline, pored same obale jezera, dozvoljava pretpostavku da primarni građevinski ostaci potječu od rimske vile čija je privredna djelatnost bila vezana ne samo na zemljo-

[68] G. Urlić Ivanović, Albamaris — Biograd, Bull. dalm. III, str. 93; isti, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 157; L. Jelić, sp. dj., str. 118, sl. 22, 23.

radnju već vjerovatno i na ribolov.[69] Po listinama koje spominje L. Jelić, na ostacima vile bila je kasnije sagrađena starohrvatska crkva sv. Marije,[70] a po narodnoj predaji tu se nalazio manastir sv. Grgura.[71]

S tumačenjem lokaliteta Crkvine kao bivše rimske vile mogao bi se povezati ostatak zida u malti, širokog oko 48 cm, koji se proteže u pravcu između Crkvine i već spomenutog utvrđenog liburnskog naselja Kostelja. Sličan zid prati prije spomenutu staru cestu od Bučine prema Telingradu.[72] Dužina i međusoban položaj ovih zidova mogao bi se tumačiti kao perimetralan zid bivšeg fundusa rimske vile koji je ograđivao posjed sa sjeverozapadne i jugozapadne strane. Ostaci su vidljivi u borovoj šumici, sjeverno od magistrale, pored staze koja je nedavno nastala pri postavljanju telefonskih stupova. Tom prilikom naišlo se na rimske žarne grobove. Jedna od kvadratičnih kamenih žara bez poklopca odnesena je u Pakoštane. Na sl. 2 položaj Crkvine označen je brojem 1, a žarni grobovi s križićem.

Poslije Jelićeve publikacije, na istom lokalitetu nađeni su 1909. god. ovi primjerci:[73]

1) Keramička čaša. S malog, dole ulegnutog dna izvijaju se jajolike strane, odozgo ravno rezane. Gornji rub optaču dva diskretna prstena, a niže vanjske strane imaju veoma sitne užljebine. Svjetlosiva keramika s tankim crnim premazom. Visina 63 mm, promjer dna 25 mm, promjer trbuha 62 mm. Po inventarnom broju kataloga keramike Arheološkog muzeja u Zadru nosi broj 629, sl. 5. Datira se u sredinu 2. stoljeća.[74]

2) Brončani projektil za pračku (?). Ovalno izliveno tijelo koje se iz sredine simetrično širi prema malo udubljenim krajevima. U presjeku nepravilna elipsa. S jedne strane teško se razabire

[69] Sadašnji položaj lokaliteta Crkvine veoma je indikativan za praćenje transgresije, odnosno regresije Vranskog jezera, uzimajući pritom u obzir i razinu Jadranskog mora, koja je prije nekih 2000 godina bila za oko 2 metra niža od sadašnje. N. Andrijašević, O vertikalnom pomicanju obalne crte u historičko doba na sjeveroistoku Jadranskog mora, Bull. dalm XXXIII (1910), Suppl. 1—45. Njegovi su zaključci napušteni.

[70] L. Jelić, sp. dj., str. 118.

[71] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 157.

[72] L. Jelić, sp. dj., str. 119.

[73] U katalogu keramike Arheološkog muzeja u Zadru lokalitet je označen pod Zablaće, inv. broj 627, 629, 633—637, a u katalogu bronce istog muzeja pod Zablaće (Scardona), inv. br. 1018. Da se nalaz odnosi na ovo Zablaće, indirektno ukazuje L. Jelić u obradi Podžupanije zablatske, sp. dj., str. 118.

[74] E. Gose, Gefässtypen der römischen Keramik im Rheinland, Kevelar 1950, str. 15, tab. 12/185, tab. 13/190.

oznaka XI, sl. 5. Dužina 26 mm, širina 18 mm x 11 mm. Zaveden u katalog bronce Arheološkog muzeja u Zadru pod inv. brojem 1018.

3) Keramička kutljača. S ravnog i nenaglašenog dna uzdižu se oble stijene, koje zadebljanim i odozgo malo skošenim rubom oblikuju široki otvor, s vanjske strane ukrašen s dvije užljebine. Niže ruba širokog otvora smještena je horizontalna plosnata ručka sa zadebljanim rubom, na kraju ukrašena ženskom glavom. Realistički prikazane oči i usne, a široko raščešljanu kosu krasi vijenac od ruža. Na strani posude ručka je ukrašena s tri utisnute potkovice i dva kružića. Razbijena i slijepljena, nosi inv. broj kataloga keramike 627 Arheološkog muzeja u Zadru. Visina 56 mm, promjer dna 71 mm, promjer otvora 144 mm, dužina s ručkom 238 mm, boja žutosiva, sl. 5. Izrađena je po uzoru na brončane i služila je kao ukras ili u kultne svrhe.[75]

4) Keramički tip božice Kibele (?). Visoko postolje s naslonom koji odozgo horizontalno završava s bočnim konzolama. Na gornju stranu naslona nadodat je ukrasni dio koji se od sredine spušta prema krajevima, na kojima oblikuje akroterije u obliku voluta, sl. 6. Na tronu su nedovoljno izraženi nasloni za ruke, a prednja, donja, strana atipično je profilirana.

Na prijestolju frontalno sjedi žena, oslanjajući nejednako isturene noge na izražajno nisko postolje s kratkim nožicama. Obučena je u dugi hiton s himatijonom koji je pritegnut pojasom ispod izražajnih grudi. Ispod vrata nabor u obliku slova V prikazuje ili rub odjeće ili traku koja visi o vratu. Nabori odjeće su reljefni, izražajni i prirodni. U desnoj gotovo ispruženoj ruci drži pliticu (pateru), a u lijevoj rog izobilja (cornu copiae) ukrašen na sredini s dva paralelna prstena. Preko otvora roga vise grozdovi, povrh kojih su naslagane jabuke i neki piramidalni predmet. Pored šematiziranih ušnih školjki ističu se oči, nos i senzualne usne. Povrh bujne kose razdijeljene po sredini smještena je složena kruna (corona muralis) pritegnuta o glavu trakom, koja na potiljku oblikuje eliptičnu petlju, sl. 7. S prednje strane spuštaju se prema grudima po dva kovrčava uvojka ili trake, sl. 6.

Sjedeća kompozicija žene (majke) uz atribute trona i pladnja te roga izobilja i corone muralis, upućuje ili na Kibelu, ili Cereru.[76]

[75] A. Radnoti, Die römischen Bronzegefässe von Pannonien, Diss. Pann. Budapest 1938, str. 19, tab. II, 4.

[76] G. Seure, Votivni reljefi u beogradskom muzeju, Starinar III ser., knj. I (1922), str. 271; M. Abramić, Poetovio (vodnik), Ptuj 1925, str. 31; R. Marić, Antički kultovi u našoj zemlji, Beograd 1933, str. 60 (Cerera), 73—76 (Kibela); V. Petković, Antičke skulpture iz Stobija, Starinar III ser., knji. XII, Beograd 1937, str. 26; I. Degmedžić, Arheološka istraživanja u

Bez obzira i na druge moguće interpretacije, u kipu treba prepoznati rimsku interpretaciju prastarog božanstva Zemlje i njenih plodova, što je i bio jedan od razloga da ju je vlasnik poljoprivrednog dobra na Crkvini (Zablaće) i posjedovao. Po stilskoj karakteristici, terakotu bi trebalo datirati u 1. stoljeću nove ere, što je vjerojatno u vezi s osnivanjem vile rustike. Kip je ciglastocrvene boje, šupalj sa širokim otvorom u podnožju, razbijen i slijepljen, visok 192 mm. Po katalogu keramike nosi inv. broj 636. Izložen u Arheološkom muzeju u Zadru.[77]

2) BUČINA

Lokalitet nosi ime po zdencu koji je i danas u upotrebi, sl. 25. Nalazi se pored starog puta koji s južne strane prolazi uz Vransku dolinu, istočno od Opatijskih torova, na sl. 2 pod brojem 2. Na položaju Jasen, zapadno od nedavno izgrađene crpne stanice, otkrivena je prošlog stoljeća masivna olovna cijev, koja je po navodu L. Jelića bila priključena na sifonsku dionicu zadarskog vodovoda Biba — Jader i usmjerena u pravcu Bučine, na sl. 2 mjesto nalaza označeno slovom C.[78]

3) VILIŠNICE

Idući od Filipjakova za Vrbicu, ovaj se lokalitet nalazi s jugoistočne strane Rogova, na sl. 2. pod brojem 3. Lako ga je zamijetiti po terasama, koje su vjerovatno nastale od zidova koji više nisu vidljivi. Između terasa prolazi jarak (vododerina). Na površini se nalaze ostaci rimskog posuđa, tegule i ulomci pitosa.

Senju, VAHD LIII, Split 1952, str. 251; Dj. Mano-Zisi, Nalaz iz Tekije, Beograd, 1957, str. 54, tab. 23; M. Veličković, Katalog grčkih i rimskih terakota, Beograd 1957, str. 22, tab. VII/13; O. Walter, Ein Kybelerelief im Museum von Theben, VAHD LVI—LIX (Antidoron I), Split 1958, str. 173; B. E. Thomas, Rómaikori Háziszentélyleletek Tamásiból (Römerzeitliche Hausheiligtümer aus Tamási), Szekszard 1963/64, str. 20. Tu najljepšu brončanu statuu nađenu dosad na tlu Mađarske, koja je po analogiji najbliža našoj, tumači autor kao Concordia Augusta; F. Bömer, Kybele in Rom, Mitt. des deutschen archäol. Instituts 71, Heidelberg 1964, str. 130; H. v. Petrikovits, Ein Mädchenkopf und andere Plastiken aus dem Heiligen Bezirk in Zingsheim, Bonner Jahrbücher 165, Bonn 1965, str. 201; M. Suić, Orijentalni kultovi u antičkom Zadru, Diadora 3, str. 100; D. Pinterović, Nove rimske skulpture u muzeju Slavonije, Osječki zbornik XI, Osijek 1967, str. 67; V. Kolšek, Pregled antičkih kultov na slovenskem ozemlju, Arheološki vestnik XIX, Ljubljana 1968, str. 279. Naša Kibela objavljena je u Muzeji i zbirke Zadra, Zadar 1954, str. 21, pod br. 67, sl. na str. 89.

[77] Na istom lokalitetu nađeno je staklo (knj. nabave Arheološkog muzeja u Zadru, broj 662/1—4), novac (knj. nabave 662/7, 8), urne (katalog keramike br. 633—635), vrč (katalog keramike br. 637) i dvije uljane svjetiljke (katalog lucerna br, 738, 739).

[78] L. Jelić, sp. dj., str. 119.

Pored istočne strane obližnjeg puta, koji vodi od kuća Batorića prema Providurcu, nalazi se linearan zid građen usuho, širok oko 88 cm (3 rimske stope), koji nakon više od 200 metara skreće prema sjeverozapadu, ograđujući na neki način areal Vilišnice. Vjerovatno se i ovdje radi o ostatku neke vile rustike s ostatkom perimetralnog zida.

Na istom lokalitetu i nešto sjevernije od spomenutih terasa nalazi se zapušteni zdenac DRAGONJ. Obzidan je masivnim lomljenim kamenom, a gornja kruna završava pravilnim klesancima raznorodnog kamena.

4) ZIDINE ROGOVSKE

Sa sjeverozapadne strane lokalitet je ograđen putem Filipjakov — Rogovo, a s jugozapadne trasom starog Providurca. Jasno zamjetljive terase, s ostacima zidova, a po okolnim mocirama pojedinačno klesano kamenje. Ove nalaze prate uobičajeni površinski ostaci rimske keramike, na sl. 2. pod brojem 4.

Područje Zidina kao i dobro očuvani ostaci starog rogovskog dvora iz 11. stoljeća, koji je nakon turske okupacije bio prepravljen u carinarnicu, naziva se i DVORINE.[79] Ako se pored kule rogovskog dvora krene prema Tustici, stari kolnik prolazi glinastopjeskovitim tlom, koje krije podzemne, u tlo ukopane kruškolike jame, toliko velike da i čovjek može unutra stati.[80] Slične su jame (magazini, skloništa ili možda saobraćajne prepreke?) uočene s južne strane Vranskog kaštela, gdje je i tlo analogno ovom, kao i uokolo Tičevačke crkvine.[81]

5) SV. ROK (ex sv. Mihovil)

Lokalitet situiran na kraju prirodnog platoa s vidikom na jezero, Bibu, Trojan i cijelo Vransko polje. Preko lokaliteta prolazi seoski put za SIKOVO. Na velikom prostranstvu uokolo negdašnje crkve sv. Mihovila, a sada sv. Roka, nalazi se obilje rimskih keramičkih ostataka: tegula, imbrices, okruglih cigala za hipokaustne suspenzure, male pravougaone ciglice za oblaganje dna rimskih rezervoara kao i raznorodno klesano kamenje. Lokalitet je ispresijecan mnogim zidovima, za koje prije istraživanja nije moguće pouzdano tvrditi da li pripadaju bivšem samostanskom kompleksu, »dvorskoj palači« ili starijoj crkvi.[82] Lokalitet je nekoč bio zatvoren veoma dugačkim zidom od pritesanog lomljenjaka u malti, koji je moguće pratiti na sve tri strane. Širok je oko

[79] Isto, str. 90.
[80] Isto, str. 91, sl. 9.
[81] G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 156.
[82] L. Jelić, sp. dj., str. 89, sl. 12.

51 cm, osim na južnoj ugaonoj strani, gdje mu širina iznosi 74 cm (event. kula ili ulazna kapija), na sl. 2. pod brojem 5.

S jugoistočne strane sadašnje crkve umjetno je formiran prastari plitki oval (slivnica), s dijametrom od preko 30 metara, a u sredini se nalazi masivno krunište podzemne cisterne.[83] Jugoistočno od slivnice tragovi napuštenog kamenoloma. Na površini se zatekao ulomak obrađena kamena ukrašena pleterom iz starohrvatskog vremena, sada pohranjeno u zbirci Arheološkog muzeja u Biogradu.

6) KAPELICA

Penjući se Dragom, od Krmčine prema Providurcu, na samom prevoju Tustice nalaze se ostaci neke omanje zgrade, koja je, izgleda, bila svođena (klesanci od sedre).[84] Objekt se nalazi s lijeve strane puta i nekih 200 metara prije križanja s Providurcem. Ovi ostaci sigurno ne pripadaju rimskom poljoprivrednom dobru i neizvjesno je da li su uopće antički; na sl. 2. pod brojem 6.

7) ZGON

Na području sela Debeljaka uočena su dva antička lokaliteta. Zgon se nalazi jugoistočno od nedaleke Crkvine i starog seoskog puta. Ovdje se nalaze velike mocire i ostaci zidova u malti, a po površini ulomci rimske keramike i tegule. Pedeset metara prema istoku nalazi se Račanska lokva; na sl. 2. pod brojem 7.

8) CRKVINA (Paletička)

Nasuprot Zgona i spomenutog puta vodi puteljak, ostavljajući s lijeve strane prastari zidani zdenac CRKVENJAK, a dvadesetak metara dalje uzdiže se na onisku zaravan, na kojoj je lako uočiti razasute ulomke rimske keramike i još vidljive zidove od klesanaca u malti. Pored spomenutih nalaza i sam naziv lokaliteta »Paletička« (vjerovatno od palatium?) ukazuje na negdašnji položaj rimske vile rustike; na sl. 2. pod brojem 8.

Slični ostaci rimskog graditeljstva mnogo se brojniji na sjeveroistočnoj strani Vranskog polja.

[83] Isto, str. 94. i 95.

[84] Seoce Krmčina bogato je spomenicima raznih epoha. Pored već spomenute pećine Bute i Pećinske gradine, kroz selo prolazi trasa rimskog vodovoda za Jader. Uočena su i dva rimskodobna građevinska objekta, od kojih je veći razoren pri gradnji Jadranske magistrale. Između magistrale i obzidanog vrela koje se nalazi uz samu morsku obalu strše visoki zidani ostaci teške pravokutne konstrukcije koju narod naziva »kulina«, a kojoj porijeklo ni do danas nije riješeno, up. B. Ilakovac, Rimska zgrada u Krmčini kod Zadra, Diadora 2, Zadar 1965, str. 213.

9) LUŠKE

Dva kilometra od Galovca u smjeru Babin-Duba i 100 metara južno od ceste nalaze se međusobom paralelne i okomite suhozidine, koje na jednom dijelu zatvaraju omanje prostore urasle u gusti šumarak. Iz jedne mocire na istočnoj strani proviruje zid u malti od pravilnih klesanaca, širok oko 48 cm. Po okolnim oranicama i mocirama razbacani su dosta rijetki ostaci rimskih lonaca i tegula. Najudaljeniji objekt od ceste bio je apsidalno riješen. Lokalitet se nalazi pored starog rimskog puta Babin Dub — Galovci — Prkos i okomito je orijentiran na ovu komunikaciju; na sl. 2. pod brojem 9.

10) CRKVINA GALOVAČKA

Nova lokacija galovačkog mjesnog groblja nalazi se svega 150 metara južno od ovog lokaliteta. Na povišenu platou jasno se ocrtavaju ostaci trobrodne crkve s polukružnom apsidom, koja je s unutarnje strane, do ulaznih vrata, imala sa svake strane po jedan narteks. Crkva je orijentirana sjeveroistok — jugozapad. Po izjavi mještana, počeo je s iskopavanjima odmah nakon prvog svjetskog rata, don Mate Klarić. S frontalne strane crkve ostale su prekopane svođene grobnice, a po površini je lako zapaziti razbacane kamene klesance i ulomke tegula. Isti mještani tvrde da su ukrasno klesano kamenje kao i nalazi iz grobova bili navodno odneseni u Arheološki muzej u Zadru; na sl. 2. pod brojem 10.

11) PRKOS

Nekih 400 metara istočno od mjesne crkve sv. Ivana u Gorici nalazi se prostran i malo uzdignut plato. Veoma masivne kamene suhozidine (mocire), koje oblikom podsjećaju na one koje su ostale od limitacije agera rimskih kolonista u zadarskom polju, i ovdje formiraju stepenaste terase. Po mocirama nije teško zapaziti klesano bijelo kamenje, a posebno se ističe množina rimskog glinastog posuđa od pitosa i amfora do malih šolja, uz mnoštvo tegula, imbrices, kao i ciglica za oblaganje dna rimskih cisterni.[85] Vlasnik ovih oranica Sime Colić iz Tičeva navodi da se pri obradi oranica nailazi i na razbacane dijelove mozaičnih podova, kao i na

[85] Pod lokalitetom Gorica, ali bez užih podataka o mjestu nalaza, ulazna knjiga Arheološkog muzeja u Zadru pod br. 225 i 356 bilježi tegule, pod br. 358 rimske novce. Katalog bronce pod br. 902 donosi željezno koplje, a pod br. 903 željezni nož. Knjiga »Registro cronologico generale di entrata« istog muzeja, pod brojevima 540, 564, 590, 597, 598 i 623 donosi tegule po količini i natpisima za lokalitet Goricu.

raskopane podove koji su bili obloženi šestougaonim ciglicama, koje su bile složene u obliku pčelinjeg saća (favus); na sl. 2. pod brojem 11.

12) CRKVINE (Tičevo)

Nekih 500 metara južno od lokaliteta Prkos, od glavnog puta Gorica — Kakma, odvaja se na jug poljski put koji vodi na Tičevačku crkvinu. Na blago nagnutom terenu lako je zapaziti terase poduprte kamenim suhozidinama, na kojima se nalaze ulomci tegula i rimskog glinenog posuđa.

Najizrazitija od ovih terasa izolirana je kamenim suhozidinama u obliku pravilne pačetvorine, koja je na periferiji, a posebno na južnoj strani obrasla u visoke brijestove. U sredini ovog uokvirenog i neobrađivanog prostora izviruju srednjovjekovni grobovi, od kojih su neki još uvijek pokriveni velikim monolitnim kamenim pločama. Na površini slobodno leži veći klesanac s ovalnom udubinom (škropionica?), a u najgušće obraslom južnom dijelu strše međusobom vezani kameni zidovi u malti. Vlasnik zemlje Jure Mitrović navodi da se grobovi nalaze i s vanjske, sjeverozapadne strane Crkvine, kao i podzemne jame do 2 m duboke, s uskim grlom tek da se čovjek provuče. U nekim se jamama zateklo razbijeno glineno posuđe; na sl. 2. pod br. 12.

13) RADONJE

Nastavljajući dalje za Kakmu, nekih 200 m prije raskrižja za Tinj nalaze se sjeverno od ceste lako uočljive terase i kamene gomile. Po tlu su razbacani ostaci vapnene žbuke i pravilni klesanci od negdašnjih zgrada, uz uobičajene ulomke rimske keramike. Lokalitet je djelomice pod šumom; na sl. 2. pod brojem 13.

14) TINJ

Na položaju starog kaštela otkriven je zid u dužini od 20 metara s mozaičnim podom od crnobijelih kockica. Na istom položaju nađeno je mnogo ulomaka rimskog posuđa, tegula i brončani novci iz carskog vremena kao i stakleni balzamarij. Na položaju Gomile nađena je 1935. god. oštećena kamena glavica od bijelog vapnenca ukrašena hrastovim lišćem, a odozgo završava s kvadratnom plintom visokom 6 cm. Fragmenat visok 35 cm i u katalogu K. Perkovića zaveden pod br. 28.[86] Sada u Područnoj zbirci u Biogradu.

[86] G. Alačević, Antichità Romane a Tinj, Bull. dalm. XIV, str. 61.

15) KAKMA

Između Tinjske vrulje i vrela Kakme, a posebno između dalekovodnih stupova pod brojem 128, 127 i 126, zamjetni su dugi i tanki zidovi, kojih je položaj paralelan sa sadašnjom cestom. Po površini je malo ulomaka rimskih tegula; na sl. 2. lokalitet označen brojem 15.

16) BIČINA

Između glavice Bičine, koju je krasila starokršćanska crkvica, i starog puta koji na udaljenosti od 100 metara prolazi s južne strane glavice, stoje temeljni ostaci raznih zgrada koje su bile zidane od kamena i malte, a okolo njih razbacani su ostaci rimske keramike i tegula. Na Bičini je 1913. god. nađen akroterij od bijelog vapnenca, sl. 27. Sedam redova latica u reljefu realistički formiraju borovu šišku koja stoji na kvadratnom plintu 243 mm x 246 mm i 55 mm visokom. Ukupna visina akroterija 450 mm. Po katalogu K. Perkovića nosi inv. br. 1. Jugozapadno od glavice Bičine sadašnji put Polača — Lišane siječe ostatke bivše palače (palatium), kojoj se temeljni ostaci teško zamjećuju. Pretpostavlja se da je po ovoj palači selo Polača i dobilo ime; na sl. 2. pod br. 16.[87]

17) DRAGE

Penjući se od Kakme za Polaču, s lijeve strane ceste i nekih 150 metara povrh vojne radio-stanice, dolazi se do ovećeg platoa koji dominira nad Vranskim poljem. Plato se nalazi ispod glavice Movače i narod ga naziva Drage. Pored mocira koje oblikuju pravilne četvorine lako je zapaziti tragove malte, zidno klesano kamenje i ulomke tegula; na sl. 2. pod br. 17.

18) MALI STABANJ

Između stare rimske ceste koja prolazi podnožjem gradine Trojan i poznatog vrela Mali Stabanj još su vidljivi temeljni ostaci ovećeg kompleksa rimskih zgrada, podnica i ukopanih svođenih kanala. Zidovi su paralelni, odnosno okomiti na smjer rimske ko-

[87] G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 75; L. Jelić, sp. dj., str. 109. S istog lokaliteta Polača, ulazna knjiga Arheol. muzeja u Zadru bilježi pod br. 561 15 komada tegula s natpisom ... CVLAE, a pod br. 604 52 tegule s natpisom .. BROS (1894. g.).

munikacije. Pored ulomaka rimskih glinenih posuda na površini se vide tegule i imbrices te okrugle cigle za hipokaustne suspenzure; na sl. 2. pod br. 18.[88]

19) VELIKI STABANJ

Zapadno od slikovitih stijena iz kojih izbija istoimeno vrelo bile su do nedavno visoke naslage šljunka. Po pričanju mještana, pri kopanju šljunka (sipine) naišlo se na četiri zidane grobnice, na sl. 8. označeno brojevima od 1 do 4. Godine 1968, prije konačne devastacije nalaza, dokumentirao sam neki termalni uređaj koji se sastojao od konkavnog dna, vidi tlocrt i presjek na sl. 8. Dno uokviruju zidovi od kamena i nekog lijepa (glina ili žbuka), koji je djelovanjem vatre poprimio crvenkastosmeđu boju. Uokolo već devastirana okoliša nisu se vidjeli nikakvi pokretni arheološki artefakti, koji bi pomogli da se objekat vremenski odredi. Njegovu bi funkciju trebalo tražiti u vezi s osobitom lokacijom (neposredna blizina vrela, stare komunikacije, zatim Vranskog polja i prastare utvrde Trojan). Nema pouzdanih oslonaca da ostaci pripadaju lončarskoj peći. Sl. 2, br. 19.

20) MLINICA (Vranska)

Lijevu stranu potoka Rječine, koji izvire iz nedalekog vrela Pećine, rubi trasa rimskog vodovoda Biba — Jader. Istočno od spomenute trase nalaze se u oranicama stari zidovi od kamena i malte, a uokolo ulomci rimskih tegula. Južnije od te pozicije stoje visoki ostaci srednjovjekovne mlinice, koja je još koristila vodu iz rimskog akvedukta; na sl. 2. pod brojem 20.

21) SIDINOVCI

Idući od sela Vrane prema staroj Skardoni, 100 metara od zadnje seoske kuće i neposredno do južne strane starog puta, vidljiv je omalen plato, na kojem iz kamenih ruševina izviruju ostaci zidova u malti. Po ruševini su razbacani ulomci amfora, tegula i malih pravougaonih ciglica za oblaganje dna rimskih rezervoara. Relativno malen građevinski objekt i k tome neposredno situiran uz rimsku cestu, teško bi se mogao dovesti u vezu s ovdje uobičajenim situiranjem rimskih vila; na sl. 2. pod brojem 21.

[88] L. Jelić, sp. dj., str. 109. Na Trojanu je g. 1958. nađen rimski brončani novac, uveden u ulaznu knjigu pod br. N976, koštani pršljen N977, te kasnoantička keramička svjetiljka s punom ručkom i odozgo ukrašena radijalnim kanelirama, inv. br. 2203.

22) JOKUŠE

Nastavljajući dalje rimskom trasom prema staroj Skardoni, s lijeve strane ostaje izvor Skorobić, a nekih 80 metara dalje cesta se uzdiže prolazeći kroz kameni usjek, ostavljajući s desne južne strane oveću gomilu nabacanog kamenja iz kojeg proviruju ostaci rimskih zidova. Pored tegula i imbrices po tlu se nalaze ručke od amfora i drugi ulomci rimske keramike. Ovakvi se ostaci nalaze i u obližnjoj južnijoj oranici; na sl. 2. pod brojem 22.[89]

23) GLAVIČICA

Ispred Jakovaca je zaselak Pupićeve kuće. Nekoliko stotina metara od ovog zaseoka prema Vrani siječe Gornji put oniski plato zvan Glavičica. Među mnoštvom pritesanih kamenova od razrušenih zidova vide se ulomci tegula, zidne žbuke kao i fragmenti rimske keramike. Gornji je put udaljen nekih 250 metara od južnije trase rimske ceste; na sl. 2. pod brojem 23.

Od lokaliteta navedenih od 1 do 23, za koje je karakteristično da su situirani uz rub Vranskog polja i nedaleko glavnih rimskodobnih komunikacija koje optaču polje sa sjeveroistočne i jugozapadne strane, odvajaju se ova tri:[90]

24) VRBICA

Lokalitet se nalazi oko 2 km od Poljoprivrednog dobra Vrane, u smjeru sjeverozapada. Po L. Jeliću, prošlog su stoljeća otkriveni duboki kulturni slojevi, u kojima je zatečen problematičan koštani artefakt, kao i navodno ostaci sojenica.[91] Po drugom izvoru otkriveni su rimski grobovi s prilozima (fibule, verige i drugo), kao i rimske tegule.[92] Treći izvor dovodi ostatke ruševina u vezu s prastarim naseljem SIDRAGOM; na sl. 2. pod brojem 24.[93]

25) ZIDINE

Jedan kilometar sjevernije od Vrbice je prostran ali onizak plato, koji je osobit, jer se nalazi u sredini Vranske doline. L. Je-

[89] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 107.

[90] Za lokaciju rimskih vila up. M. Zaninović, Neki primjeri smještaja antičkih gospodarskih zgrada u obalno-otočkom području Dalmacije, Arheološki radovi i rasprave JAZU IV—V, Zagreb 1967, str. 357.

[91] L. Jelić, sp. dj., str. 97.

[92] F. Bulić, Razne starinske vijesti, Bull. dalm. X, str. 75.

[93] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 76.

lić još je vidio masivne suhozidine, koje su ga po dimenzijama i tehnici gradnje podsjećale na bedeme Trojangrada; na sl. 2. pod br. 25.[94]

26) SIKOVO

Prema starom zapisu postoje ostaci oveće rimske tvrđave (vallum castrametatum) na površini od dva i po »etometra«; na sl. 2. pod br. 26.[95]

Od navedenih lokaliteta, koji daju tek djelomičan uvid u negdašnju rimsku građevinsku aktivnost na području Vranske regije, treba prema terenskim indikacijama pretežno očekivati ostatke rimskih poljoprivrednih imanja, villae rusticae. Na to ukazuje velika razdaljina među navedenim objektima, prostrana i humusom bogata obradiva polja koja su ih okruživala, kao i uočeni dugački linearni ostaci zidova, za koje pretpostavljamo da su bili dio limitacije među ovim vilama.[96]

Nije uočen fenomen uklesanih kvadratnih jama u rimskom mjernom sustavu kao na nedavno otkrivenom i dosad jedinstvenom rimskom poljoprivrednom dobru Kumenat kod Biograda. To i nije bilo potrebno, jer je prvorazredne obradive zemlje bilo dovoljno. A to je samo jedan od razloga zašto se Vranska regija tretirala odvojeno od priobalne i otočne Biogradske regije, koja se u mnogim vidovima razlikuje od Vranske.[97]

[94] L. Jelić, sp. dj., str. 97. Na položaju Zidine nađena je 1960. god. kasnoantička keramička svjetiljka s piramidalnom ručkom i geometrijskim motivom, inv. br. 2315.

[95] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 76.

[96] M. Zaninović, sp. dj., str. 357. i d.; E. Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Simpozijum o Ilirima razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Simpozium o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 1967, str. 111; isti, Period rimske vladavine do kraja III vijeka, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, str. 195 i 309; M. Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, Ljetopis JAZU br. 64, Zagreb 1960, str. 230.

[97] O spomenutom jedinstvenom poljoprivrednom dobru u našoj zemlji, gdje se na specifičan način intenzivno njegovala maslina i vinova loza, referirao je potpisani na Plenarnoj sjednici HAD u Kninu 1969. god. pod naslovom »Kumenat«, zatim na sastanku hidroarheologa u Puli 1970. god. pod naslovom »Rimsko pristanište na Kumentu«, i preko radio-emisije (1970) pod naslovom »Kumenat kod Biograda, jedinstveno rimsko poljoprivredno dobro u našoj zemlji«. Sažeti prikaz o istom nalazu dao sam u vodiču »Biograd«, Zadar 1970, str. 12.

KOMUNIKACIJE

Antička naselja kao i rimska poljoprivredna dobra bili su između sebe povezani mrežom dobro izgrađenih putova. Ali bez arheološkog istraživanja nije moguće na zadovoljavajući način govoriti o rimskim komunikacijama na ovom području; sl. 28.[98]

Kao glavna longitudinala Vranske regije nameće nam se rimski put, koji je polazio od stare Skardone preko lokve Kovče, Dazline, Kašića, Banjevaca i Jakovaca na Vranu. Nastavljajući u pravcu ispod gradine Trojan dolazi do snažnog vrela Kakme, gdje je bilo križanje. Desnim, sjevernim krakom stizalo se preko Polače za Nadin, a lijevim preko sv. Roka za Filipjakov, odnosno preko Vrbice na položaj današnjeg Biograda, odakle se morskim putom preko otoka sv. Katarine prebacivalo na današnji otok Pašman.

Od Kakme je skardonska magistrala i dalje nastavljala u pravcu, i pretpostavlja se da je na još nepoznatu mjestu prelazila potok Kotarku, ostavljajući Tinjsku glavicu i Goricu na sjeveru, a Vrčevo na južnoj strani, v. sl. 2. Prošavši Dubravu i kotu 85 izbila je na Babin Dub, sl. 1. Otuda se kraćim, lijevim krakom spuštala u nedaleki Jader, dok je zadržavši isti smjer (paralelan s obalom) nastavljala dalje sve do stare Enone.[99]

I prije istraživanja ove komunikacije bilo je lako zapaziti da se forsirala linearnost, što je rješavano ili usponima kao kod Jakovaca, ili usjecima u živu stijenu kao kod izvora Skorobića, sela Vrane te Malog i Velikog Stabnja. Od prahistorijske gradine Greda

[98] Za komunikacije na području jednog dijela rimske provincije Dalmacije up.: A. Colnago — J. Keil, Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte des österr. archäol. Institutes sv. VIII, Beč 1905, Bbl. str. 48 (Cvijina gradina — Križ, Medviđe — Zelenikovac); M. Abramić — A. Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte d. österr. archäol. Inst. sv. 12, Beč 1909, Bbl. str. 13 (Cvijina gradina — Kruševo — Pridraga, Cvijina gradina — Aserija, Cvijina gradina — Medviđe i raskrižje, Maslenica — Mali Halan na Velebitu, Duboki dol — Krupa (Gradina Smokovac) — Ervenik — Kistanje (Burnum), Medviđe — Bruška — Brgud — Aserija, Lišane — Dobropoljci — Bjelina; A. Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte, sv. XVIII, Beč 1915, Bbl. str. 175 (Maslenica — Jasenice, Cvijina gradina — Popovići, Bruška — Medviđe — Bilišane); L. Jelić, v. bilj. 61; A. Domaschewski, Die Beneficiarierposten und die römische Strassennetze, Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst, sv. II, Trier 1902, str. 158. (isto u Bull. dalm. XXVII /1904/, suppl. 5); M. Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama Dalmacije, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. XLIX (1926—27), str. 139; A. Mayer, Doprinosi poznavanju rimskih cesta u Dalmaciji, Vjesnik za arheol. i hist. dalm. sv. LI, Split 1940, str. 125; V. Brunelli, sp. dj., str. 98, E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960.

[99] Za ovu komunikaciju up. L. Jelić, sp. dj., str. 33, 109. i 110; G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 74, 108 i 156; Itin. Ant. 272, Geogr. Rav. V, 14.

(povrh izvora Skorobića) do Otona popriječila se trasa preko glinovite ravnice, koja je zbog vlage najnepouzdanija za trasiranje putova. Koliko se moglo zapaziti, tragovi spurila izraziti su kod vrela Kakme, desetak metara prije mosta, na mjestu gdje trasa prolazi preko horizontalne kamene ploče. Situacija na sl. 9 prikazuje odnos između sadašnje i rimske ceste (Profil B) te vrela Kakme. Spurila su ovdje oko 6 cm duboka, ali izuzetno široka, i do 70 cm.

Za ovu je komunikaciju karakteristično da je trasirana u ravnoj liniji i, što je za stare putove bilo oduvijek veoma važno, ona prolazi pored više vrela, kao što su Bristovac, Kašić, Novak, Vrba (kod Banjevaca), zatim Lug, Starac, Misec i Skorobić, pa Subiba, Biba i Pećina u selu Vrani. Idući dalje prolazi pored vrela Veliki i Mali Stabanj, Kakme i Tinjske vrulje, zatim pored nedalekog Dublja, Lokvenjaka (Novaka) i Luženjaka u Gorici, ostavljajući Čatrnju sa sjeverne strane. Neki od ovih izvora i do danas su sačuvali svoje predrimske nazive.

Opisana komunikacija ostala je u narodnoj predaji pod imenom »Stara kraljica«[100] kao i ona od Maslenice do Malog Halana na Velebitu.[101] Dionica od Iglić-stana na zadarskim Pločama do Galovca naziva se »Čavlenik«,[102] a najjužniji dio trase Skardona——Nadin nazivao se i »Gradski put«.[103] Sjeverna paralela ovoga puta koja prolazi Polaču te nakon Bičine izbija na bunar Pribić, naziva se »Maslardin put«.[104]

Druga longitudinala, koja je vjerovatno također počinjala u staroj Skardoni, prolazi uz južni rub Vranskog jezera, zatim sjeverno od Draga, Čelinke i Telingrada izbija na vransku Crkvinu. Nastavljajući preko Bučine, Opatijskih torova, povrh Vilišnice, Zidina i Rogova postepeno se uzdiže, prolazeći ili kosom ili sjevernom stranom šumovite Tustice. Preko Podvršlja, Debeljaka i sjeverno od sv. Martina spaja se s prije opisanom magistralom ispred Babin Duba, kod kote 85.[105] Trasirana je u pravcu i još uvijek prolazna za motorizirana vozila, iako se nikad ne obnavlja.[106]

[100] Iz neobjavljene ostavštine L. Jelića, fascikl Polača, Tinj, Bičina.
[101] M. Abramić — A. Colnago, sp. dj., str. 18.
[102] L. Jelić, sp. dj., str. 110; G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 74.
[103] V. bilj. 100.
[104] L. Jelić, sp. dj., str. 109.
[105] Isto, str. 33, 118—120.
[106] Samoodržavanje ovog puta uz neke manje intervencije posljedica je položaja trase koja prolazi ili po prvoj primorskoj kosi, ili blago nagnutim padinama gdje nema bujičnih voda i mogućnosti stvaranja kaljuža. Ukoliko bi se javile neke prepreke i ometale saobraćaj formirao bi se viši ili niži zaobilazni put, što dokazuju mnoge paralele koje ga ponegdje prate, od kojih su neke i novijeg datuma.

Za razliku od gornje, ovaj put ne prate izdanci žive vode. Na cijelom potezu mogao se zapaziti samo jedan, Benča, na južnoj strani Vranskog jezera. Da je pomanjkanje izvora bilo nadoknađeno gradnjom zdenaca i cisterni, ukazuje narodna predaja o zatrpanim zdencima. Ovome treba dodati i česte nalaze malih ciglica za oblaganje dna rimskih rezervoara u tehnici »opus spicatum«, koje su redovit sadržaj rimskih lokaliteta uz ovu komunikaciju.[107] Koliko je ova uzdužna cesta bila od značenja i nakon propasti Rimskog Carstva i da je bila bolja od jahaćih (karavanskih) putova ili već sasma propalih rimskih cesta na ovom istom području, ukazuju srednjovjekovne listine, u kojima se naziva »via carri« (kolski put).[108] Dionicu pored Vranskog jezera naziva narod »francuski« odnosno »Napoleonov« put, a Jelić je spominje kao »Zablatsku Ulicu«.[109] Trasa preko Tustice označena je na kartama pod imenom »Providurac«.

Obje ove longitudinale bile su povezane poprečnim, transverzalnim putovima. Jedan je polazio od još uvijek neutvrđenog rimskog naselja na položaju sadašnjeg sela Pakoštane i spajao se na Crnoj gori (Telingrad) sa Zablatskom Ulicom (francuskim putom).[110] Tragovi ovog starog i potpuno napuštenog puta, s mjestimice vidljivim spurilama, još se mogu raspoznati.[111] Kako prikazuje sl. 10, spurila su oko 10 do 15 cm široka i nejednako duboka, a na rastojanju od nekih 144 cm.

Iduća transverzala spajala je Zablatsku Ulicu preko gradine Kostelj s lukom Božjakovinom, gdje je danas podignuto turističko naselje »Club Méditerrané«.[112]

Dovoljan je i letimičan pogled na topografsku kartu biogradskog područja i da se pored postojećih putova koji se redovito održavaju uoče i ostali, za koje je karakteristično da su svi radijalno usmjereni prema današnjem Biogradu. Jedan je gotovo paralelan s trasom rimskog akvedukta i vjerovatno se vezivao na Zablatsku Ulicu, ili još dalje, preko Gaza s Vranom; na sl. 2. označeno crticama. Drugi izbija na Bučinu. Da li je i sadašnja

[107] Idući od juga prema sjeveru nižu se ove lokve i zdenci: Crkvina (Vranska), Bučina, Dragonj (Vilišnice), Lokva i dva zidana zdenca u Podvršlju, te Račanska lokva i Crkvenjak na području Debeljaka, up. G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 157.

[108] L. Jelić, sp. dj., str. 33.

[109] Isto, str. 118.

[110] Isto, str. 33. Na položaju »Janice« kod Pakoštana M. Suić je započeo sistematska istraživanja rimske vile, a otprije su poznati ostaci rimskih pristanišnih instalacija, koje su 1970. godine dokumentirane, v. L. Jelić, sp. dj., str. 121.

[111] U ostavštini L. Jelića u Splitu (v. bilj. 31) sačuvane su dvije iste i veoma uspjele fotokopije ove rimske ceste, na kratkoj dionici između sadašnje magistrale i Vranskog jezera.

[112] L. Jelić, sp. dj., str. 119.

transverzala preko Poljoprivrednog dobra Vrana (bivša Jankulovica) rektifikacija i modernizacija starijeg puta, mogle bi odgovoriti stare topografske karte.

Iduća transverzala polazila je od Biograda te preko Vrbice i Zidnića (Zidine) izbijala na Kakmu. Od nje se odvajao popreki put koji siječe Providurac, te uz istočnu stranu Vilišnice nastavlja dalje za Sikovo. Vjerovatno je postojala i priobalna cesta koja je povezivala već poznate rimske vile od Bošane kod Biograda do Krmčine.

Od antičkog lokaliteta na položaju današnjeg Filipjakova, gdje se nalazio vicus ili rimska vila rustika, i gdje su nađeni rimski natpisi, ulomci obrađenog kamena (mramor) i mozaični podovi, polazila je transverzala koja je i danas frekventna.[113] Uzdižući se od obale siječe pod pravim kutom prvu longitudinalu (Providurac), prolazi pored Zidina, Dvorina i sadašnje crkve sv. Roka (vila rustika) i spaja se s glavnom magistralom kod vrela Kakme.[114]

Od poprečnih cesta koje su povezivale obje longitudinale najzanimljivija je ipak ona što je prolazila nedaleko zapadne obale Vranskog jezera i koju Hrvati ne bez razloga nazvaše »GAZ«. Sve do izgradnje sadašnje ceste Pakoštane — Vrana (1876) Gazom se mogao skratiti put i proći kroz tada močvaran i najblatniji dio Vranske doline.[115] U toku melioracijskih radova na ovom najnižem dijelu Vranskog polja (1968) Gaz je bio presječen na više mjesta kopanjem sabirnih kanala. Presjeci su pokazali da je Gaz ostatak rimske građevinske konstrukcije, umjetnog nasipa, gore širokog oko 5 metara, a koji je sa svake strane bio flankiran (armiran) s po tri reda velikih i gusto zabijenih drvenih kolaca; v. sl. 11 i 29. Između armature nalazio se u sredini nasip od gline i kamena, koji je odozgo završavao makadamskim kolovozom. Sve do nedavno položaj Gaza se lako uočavao po niskoj linearnoj uzvisini, po kojoj su se odozgo nalazili kameni ulomci sifonske dionice akvedukta Biba — Jader, a koja je bila ukopana sa sjeverne strane Gaza. Da ova masa kamena ne bi smetala nakon melioracije, jer se ovaj dio Vranskog polja (Jasen) nije nikad obrađivao, paralelno s Gazom bagerom je iskopan dubok jarak, a u nj pohranjeni kameni ostaci dislocirane sifonske dionice zadarskog akvedukta.

Konstrukcija Gaza i njegova gornja širina od oko 5 metara, kao i prije spomenuti transverzalni putovi na njega usmjereni dokazuju da je Gaz umjetna rimska konstrukcija, koja je pored ostalog imala zadatak da skrati starije zaobilazne putove koji su

[113] G. Urlić Ivanović, Albamaris — Biograd, Bull. dalm. IV, str. 28. S istog lokaliteta katalog rimskih svjetiljaka Arheološkog muzeja u Zadru bilježi pod br. 673—675 tri svjetiljke, s likom, sa žigom i starokršćansku.

[114] L. Jelić, sp. dj., str. 96.

[115] Isto, str. 34.

povezivali obalno područje Pakoštana i Biograda s kontinentalnim zaleđem Aserije i Varvarije. U ovom značajnom spomeniku rimskog graditeljstva treba prepoznati i melioracijsku funkciju Gaza u namjeri da se riješi prastari problem Vranske doline kao kriptodepresije, gdje su veoma snažni i neregulirani vodeni tokovi nekontrolirano otimali najbogatije humusne naslage, pretvarajući ih u blata i močvare.

Zahvaljujući konfiguraciji i hidrografiji Vranske doline obje su longitudinale mogle udovoljiti osnovnim komunikativnim zahtjevima: kretanje u pravcu bez većih uspona i lako snabdijevanje pitkom vodom. Odsustvo većih terenskih prepreka (klisure i vodeni tokovi) kao i kretanje po pribrežnim stranama doprinijelo je ne samo jednostavnijem povezivanju naselja i polja nego i lakšoj izgradnji i kasnijem održavanju putova.

Većina ovdje spomenutih komunikacija vezivala je i prije rimske okupacije ne samo manja naselja i gradine nego i glavne ekonomsko-političke centre na području južne Liburnije: staru Skardonu, Aseriju, Nadin i Jader. Razlikovati novoizgrađene rimske komunikacije, kao Gaz, od starijih liburnskih, koje su bile preuzete, modernizirane i rektificirane, bio bi nov doprinos i ovom obliku kontinuiteta na području Vranske regije.

VODOVOD

Od antičkih građevinskih spomenika na području Vranske regije posebno mjesto zauzimaju ostaci rimskog akvedukta (vodovoda). Oni omogućavaju zanimljivu studiju o rimskom hidrotehničkom umijeću koje se prakticiralo na području rimske provincije Dalmacije. Dokazuju ujedno i ekonomski potencijal koji je mogao da uz carsku pomoć realizira tako skupi hidrograđevinski projekat. Sa stanovišta ekonomske eksploatacije prirodnog okoliša, ovaj vodovod pruža korisne podatke o nekim kontinuitetima, koji su se u raznim oblicima sačuvali sve do danas.

Samo još stari ljudi pamte njegove ostatke pod imenom VILIN PUT, KRALJEV VODOVODNIK i TRAJANOV PUT.[116] Neovisno o vremenu nastajanja ove narodne predaje i epigrafika upućuje na poznati natpis cara Trajana. koji je na još nedovoljno jasan način zaslužan za izgradnju jednog od dvaju rimskih akvedukata koji su snabdijevali tekućom vodom stari Jader:[117]
CIL III 2909 = 9983

[116] D. Alačević, Rovine antiche, Bull. dalm. III, str. 76; L. Jelić, sp. dj., str. 33.

[117] Isto, str. 122; J. Medini, Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim zgradama iz antičke Liburnije, Radovi Filozof. fakulteta u Zadru, Zadar 1969, str. 55.

IMP(erator) NERVA TRAIAN [(us] . .]
PONTIF(ex) MAX(imus) TR[(ibunicia) . .]
AQVAE DVCTVM COLON[is S(ua) P(ecunia) perfecit]
IN QVOD ANTE IMPEN[erant iussu]
SACRITISSIMI PRINCI[pis . . . . . .]

Prije istraživanja se pretpostavljalo da mu je početak na rijeci Krki, i da je voda bila sprovedena ne samo do Zadra nego i do Nina.[118] Djelimična istraživanja koja su bila započeta još prije prvog svjetskog rata otklonila su ovu zabludu, utvrdivši neke bitne hidrograđevinske komponente.[119] Istraživanja nastavljena poslije oslobođenja konačno su riješila lokaciju cijele trase vodovoda, koji je počimao povrh sela Vrane i u dužini od oko 42 km završavao u rimskoj koloniji Jaderu; v. sl. 1 i 2.[120] Koliko se dosad zna o rimskim hidrotehničkim građevinama, akvedukt starog Jadera najduži je na području naše zemlje, a po tehničkim rješenjima jedan je od najsloženijih.[121]

Velika dužina a posebno konfiguracija tla dijele trasu na tri osnovne dionice: na dva GRAVITACIJSKA KANALA (to su kanali s kontinuiranim padom) i SIFONSKU dionicu koja ih je međusobom povezivala. Prvi je gravitacijski kanal prihvaćao vodu iz tri snažna vrela: Bibe, Subibe i Pećine. Ako je na Bibi i Subibi od rimskih kaptažnih rezervoara nešto i ostalo, više ih nije moguće tražiti, jer su na istim mjestima izgrađeni suvremeni kaptažni rezervoari, od kojih se gotovo istom rimskom trasom dovodi tekuća voda, ne više u Zadar nego u sva naselja između Pakoštana i Turnja, uključivši i Poljoprivredno dobro Vranu, kao i novosagrađene turističke objekte.

Vrelo Pećina nije istraživano. Uz istočni rub grotla još stoji zazidan kanal, izgleda postantičkog porijekla. Da je i ovo treće vrelo alimentiralo zadarski akvedukt, upućuje na nj usmjeren jedan dio trase prvog gravitacijskog kanala.

[118] D. Alačević, sp. dj., str. 76; G. Urlić Ivanović, Albamaris — Biograd, Bull. dalm. str. 28.

[119] C. F. Bianchi, Antichità romane e medievali di Zara, Zara 1883, str. 18 i 42; G. Alačević, L'Antichissimo Acquedotto di Zara, Bull. dalm. XXI, Suppl.; L. Jelić, sp. dj., str. 33—35, 99 i 122; V. Brunelli, sp. dj., str. 137.

[120] Informaciju o tome vidi u ZIHN knj. 1, str. 178; M. Suić, Novija arheološko-topografska istraživanja antičkog Jadera, ZIHN knj. 2, str. 18; B. Ilakovac, Rezultati istraživanja zadarskog i ninskog akvedukta, Obavijesti HAD I/3, Zagreb 1967, str. 23.

[121] B. Ilakovac, Aquaeductus Aenonae, Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. 16—17, Zadar 1969, str. 265, u bilješci 1. daje djelomičnu literaturu o rimskim akveduktima na području Jugoslavije.

Na osnovu Rimljanima poznatih hidrodinamičkih zakona o spojenim posudama, kao i zbog geomorfologije Vranske regije, prvi je gravitacijski kanal bio sagrađen do samog ruba Vranskog polja u približnoj dužini od 2100 metara. Njegove je ostatke lako uočiti sjeverno od ceste, između korita Ričine i stare vranske tvrđave, jer mu završetak počiva na visokom umjetnom nasipu od zemlje i kamenog zida u malti; na sl. 2. označeno slovom A, sl. 30.

Za realizaciju tako grandioznog hidrotehničkog projekta bilo je najteže, najsloženije, a ujedno i financijski najskuplje rješavanje prelaza akvedukta preko 5500 metara dugačke i većinom 35 metara niže Vranske doline. U izboru da li izgraditi visoki kontinuirani nosač od zidanih stupova povezanih lucima (arkade), na kojima bi počivao vodovodni kanal, a koji bi na kilometre bio visok preko 30 metara, ili problem riješiti ukopanim sifonom, stari su se rimski graditelji odlučili za SIFON. Dosad nije arheološki istraživan i sve što se o sifonu zna treba zahvaliti kopanju kanala, a posebno nedavnoj melioraciji Vranskog blata na položaju Jasen.[122] Bio je sastavljen od velikih kubusa istesanih od bijelog vapnenca, kojima su po dvije vanjske strane redovito bile označene uklesanim slovima R i BFT (u ligaturi, a samo na jednom segmentu šematski je uklesan prikaz ribarske osti, v. sl. 4.[123] Svaki je kameni elemenat imao na jednoj strani okruglu istaku, a na drugoj odgovarajući utor, koji su bili uvijek jednako kalibrirani radi nesmetana i što tješnjeg sklapanja. Dok im je dužina različita, od 60 do 82 cm, poprečan kvadratni presjek uvijek je isti, 60 x 60 cm (dva puta po dvije rimske stope). Kako prikazuje sl. 11. i 12, po dužini je isklesana okrugla rupa unutarnjeg promjera 35 cm.[124]

Ako je cijeli sifon bio složen od takvih kamenih segmenata, s bočnim sastavcima koji su se mogli precizno jedan u drugog naglavljivati, onda je ova sifonska dionica bila sastavljena od oko 8000 komada šupljih kamenih kubusa, koji su pri sklapanju morali biti čvrsto sljubljeni i zaliveni hidrauličnom maltom, te zaštićeni od zagađivanja i razaranja dubokim ukopavanjem; v. sl. 11. i 12.

[122] G. Urlić Ivanović, sp. dj., str. 156; L. Jelić, sp. dj., str. 122.

[123] Spomenuta insignija R i BFT treba tumačiti kao oznaku pojedinih klesarskih grupa ili kao inicijale pojedinih klesara robova, kojih je za izradu oko 8000 komada sifonskih segmenata moralo biti podosta. Kameni su segmenti morali biti rađeni u samom kamenolomu, vjerojatno na našem teritoriju, u čemu bi pomogla petrografska analiza ili ostaci raspuknutih segmenata u samom kamenolomu.

[124] Šemu sifona i kamenih segmenata up. u L. Jelić, sp. dj. 34, sl. 2. i 3. Na sl. 3. označena je nadmorska visina Bibe s 54 m, a prihvatnog rezervoara na Pručaniku s 52 metra, što ne odgovara stvarnosti.

U najstješnjoj vezi s rješavanjem druge (sifonske) dionice bila je izgradnja već spomenutog nasipa kao dijela transverzalne komunikacije između obale i kontinentalnog zaleđa, koji stari Hrvati prozvaše Gaz; na sl. 2. između slova B i C. Vjerovatno nismo daleko od istine ako pretpostavimo da je postojao jedinstven i dosta složen hidrograđevinski, melioracijski i komunikacijski projekt, kojem je prvi zadatak bio da izgradi armirani nasip, ali ne samo zato da se omogući kopanje rova i polaganje sifonske dionice akvedukta, jer je jezero nakon iznenadnih kiša prijetilo poplavama, nego i da kao izgrađena umjetna brana zaštiti najniža vranska polja od periodičnog plavljenja jezera.[125] Stoga treba pretpostaviti da je ova umjetna brana imala i određene melioracijske funkcije. Lokacija nasipa (Gaza) i do njega paralelne sifonske dionice ukazuje da osrednja razina Vranskog jezera u doba antike nije bila viša od sadašnje, unatoč tome što je kasnije probijena Prosika (1770). Glavni je tome razlog već poznata transgresija jadranske obale na osnovu koje doznajemo da je razina mora u doba izgradnje akvedukta bila za oko 200 cm niža od sadašnje, što je bitno utjecalo na prirodno otjecanje jezera u tada relativno niže more. Ovu misao osnažuje i sadašnji priobalni položaj lokaliteta Vranske crkvine, negdašnjeg rimskog poljoprivrednog dobra, koji u doba velikih kiša Vransko jezero već pomalo potapa.

Neovisno o tome da li su vrela sa zapadne strane utjecala u jezero prirodnim tokovima ili su već od Rimljana bila kanalizirana kao danas, na nasipu (Gazu) je morao biti ugrađen barem jedan vodopropust. Pri kopanju najsjevernijeg propusnog kanala na položaju Jasen naišlo se na zidanu konstrukciju od kamena i malte, kao i na velike kamene žljebove isklesane od bijelog vapnenca; na sl. 2. mjesto nalaza označeno slovom B. Nalaz nije istražen, ali po onome što se vidi može se pretpostaviti da su to ostaci negdašnjeg mosta koji je bio sastavni dio armiranog nasipa. Iznijeta razmatranja pretpostavljaju da su takvi vodopropusti (mostovi) bili snabdjeveni pokretnim ustavama, kojima se moglo zaštititi obradiva polja od poplave, dok su u sušno doba akumulirali protočnu vodu za navodnjavanje kultiviranih površina.

Po fizičkom zakonu o spojenim posudama, to jest pomoću sifona, bila je sprovedena tekuća voda na blagi prevoj prve primorske kose, između Debelog briga i Opatijskih torova, odakle je

[125] U to doba Vransko jezero nije bilo spojeno s morem otvorenim kanalom, kao danas Prosikom, koja je probijena tek u prošlom stoljeću. Kao kriptodepresija Vransko je jezero prirodni kaptažni rezervoar za utoke i oborinsku vodu, koja je do probijanja Prosike otjecala u more prirodnim podzemnim tokovima. Razina jezera morala je tada biti ovisnija o smjeni kišnih i sušnih razdoblja, a stalno plavljenje priobalne doline Vranskog jezera nije bez razloga dobilo naziv »Zablaće«.

drugim gravitacijskim kanalom (treća dionica akvedukta) otjecala u blagom padu sve do Jadera. Svega 300 metara sjeveroistočno od prihvatnog rezervoara sadašnjeg vodovoda, koji je vidljiv uz sam rub magistrale, stoje ostaci rimskog kaptažnog rezervoara koji je prihvaćao vodu iz sifona; v. sl. 31, na sl. 2. mjesto označeno slovom D.

Da ovaj akvedukt nije bio izgrađen samo zato da sprovede tekuću vodu do rimskog Jadera, ukazuju nalazi olovnih i kamenih cijevi, koje su bile na njega priključene i pomoću kojih je tekuća voda bila sprovedena i do nekih obližnjih i položajem nižih rimskih poljoprivrednih imanja.[126] Po Jeliću se jedan ogranak olovne cijevi odvajao povrh Biograda u smjeru još neistraženog rimskog lokaliteta Bošana; na sl. 2. mjesto označeno slovom E.[127] Na dionici između Turnja i Tukljače nedavno je dokumentiran priključak sa cijevima, koje su po vrsti kamena kao i dimenzijama identične onima iz kamenog sifona (neobjavljeno); na sl. 2. mjesto nalaza približno označeno slovom F.

Najvažniji je podatak koji donosi L. Jelić o nalazu masivne olovne cijevi, na položaju jedva 400 metara sjeveroistočno od velikog mosta, do koga je nedavno, radi melioracije Jasena, izgrađena crpna stanica; na sl. 2. mjesto označeno slovom C.[128] I njezin smjer »od Vrane k Bučini«, koji je na neki način paralelan s kamenim sifonom i Gazom, a posebno dimenzije olovne cijevi, dovode u sumnju da je L. Jelić izveo pravilan zaključak.[129] Cijev je dugačka oko 98 cm i malo savijena. U presjeku je nepravilno eliptična, vanjskog promjera 22 x 16 cm, a unutarnjeg (protočnog) 18 x 12 cm, v. sl. 13. Jelićeve notice i bez dokumentacije ohrabruju moju staru pretpostavku da prva izvedba akvedukta Biba — Jader nije dala zadovoljavajuće rezultate zbog presmionog i neadekvatnog rješavanja sifonske dionice pomoću toliko hiljada kamenih segmenata. U toku su istraživanja ovog najvrednijeg spomenika rimskog graditeljstva na području Vranske regije, gdje ćemo uz pomoć statike, hidrodinamike i otpornosti materijala naučno objasniti iznijetu pretpostavku. Zasad bismo naveli ova zapažanja. Vodovodni se priključci postavljaju okomito na glavni vod da bi bili što kraći. Time se štedi na građevinskom materijalu, posebno na veoma skupim olovnim cijevima. Lokalitet Bučina je oko 18 metara viši od položaja gdje je bila nađena olovna cijev i gdje je tlak u sifonu iznosio 3,5 atmosfere. Zatim, dimen-

[126] D. Alačević, Rovine antichite, Bull. dalm., str. 76; L. Jelić, sp. dj., str. 35 (Bošana), str. 122 (Bučina).

[127] Isto, str. 35.

[128] Isto, str. 122.

[129] O izradi, numeričkim nazivima i težini olovnih cijevi up. »»Vitruvijevih deset knjiga o arhitekturi«, Sarajevo 1951, str. 183.

zije spomenute olovne cijevi, s unutarnjim promjerom od 18 x 12 cm, višestruko su predimenzionirane i za najveće poljoprivredno dobro, pogotovo ako se uzmu u obzir raznoliki rezervoari kojima su takva dobra bila snabdjevena, kao i obilje kaptirane vode (tri vrela) koja je sama otjecala i praktički je nije trebalo štedjeti. Ako se tome doda i nedavni nalaz vodovodnog priključka na još neutvrđenu rimsku vilu između Turnja i Tukljače, ukoliko to nije bilo veliko poljoprivredno dobro na samoj Tukljači, a koji je priključak izveden pomoću kamenih segmenata potpuno identičnih s onima iz kamenog sifona, a koji po svojoj propusnoj moći s promjerom od 35 cm uopće ne odgovaraju namjeni, tada možemo pretpostaviti slijedeće. Ili stijene kamenog sifona nisu mogle odoljeti unutarnjem pritisku od 3,5 atmosfere, koji je na unutarnji promjer od 35 centimetara iznosio po tekućem metru oko 38.000 kilograma (= 38 tona!), zbog čega je moglo doći do razaranja kamenog sifona već pri probnom puštanju u rad, pri punjenju.[130] Ili su — ukoliko su ukopane stijene kamenog sifona, zahvaljujući kontrapritisku nasute zemlje (gline) izdržale unutarnji tlak — tisuće sastavnica, koje su morale biti zatvorene hidrauličnom žbukom, počele pod prevelikim pritiskom sve jače i nekontrolirano propuštati, gubeći toliko vode da ona više nije mogla da se popne do kaptažnog rezervoara na Pručaniku. Stoga se pretpostavlja da je kameni sifon, zbog velikih teškoća u otkrivanju i otklanjanju kvarova, morao biti napušten i zamijenjen paralelnim olovnim sifonom, a rashodovani dijelovi kamenog sifona bili su poslije sekundarno korišteni, kao kod Bošane i Tukljače.

Koliko je trebalo uložiti sredstava da se kameni sifon zamijeni olovnim cijevima označenog promjera, kao neka informacija mogu da posluže ovi podaci.[131] Jedan tekući metar takve olovne cijevi težak je oko 133 kg, a cijeli sifon, u dužini od 5500 metara, bio bi težak oko 730.000 kg (= 730 tona!), što je za produkciju olova u doba Rima morala biti enormna količina.[132]

[130] O pojavi prskanja sifona up. Vitruvije, sp. dj., str. 183.

[131] Cijevi su se izrađivale lijevanjem ravnih olovnih ploča koje su presavijali i najzad rubove (sastavke) zalemili. Stoga profil nije idealna elipsa, što bitno ne utječe na težinu i propusnu moć. Na našoj cijevi koja nosi broj 947 na najsavijenijim dijelovima vide se sitne naprsline od presavijanja. Prema standardu koji navodi Vitruvije (sp. dj., str. 183), cijevi od 30 prsta (digitus) teške su po tekućem metru oko 118 kg, naša od 32 prsta (= dvije stope) teška je oko 130 kg po tekućem metru.

[132] U kasnijem razgovoru sa strojovođom na crpnoj stanici Jasen doznao sam da su prije spomenute kamene cijevi bile među sobom spojene, ali da nije mogao zapaziti nikakve tragove hidrauličnе malte na sastavcima. Uporedo s kamenim sifonom bager je iščupao i veliku olovnu cijev koju su, na žalost, radnici prodali u otpadu. Po njemu je bila dugačka oko jedan metar, a stijene su bile debele oko dva prsta. Okrugli promjer da je iznosio oko 22 cm.

Naša tvrdnja o zamjeni neadekvatnog kamenog sifona olovnim djelomice omogućava i novu interpretaciju Trajanova natpisa. Stoga je moguće da se Trajanov natpis odnosio samo na kasniju restituciju sifonske dionice zadarskog akvedukta, nakon čega su lakše pristupačne dionice kamenog sifona bile korištene kao »jeftina« vodovodna instalacija do nekih obližnjih vila rustika. A u tom je smislu gradnja akvedukta Biba — Jader mogla početi i za Nerve (96—98) ili možda još za Domicijana (81—96).

Ako su rimski akvedukti bili složeni od gravitacijskih kanala i sifona, tad je za kapacitet bila odlučujuća hidrodinamična karakteristika sifona, jer su oni radili pod pritiskom, a ujedno bili i najmanjeg poprečnog presjeka. Zamjena starijeg kamenog sifona, koji je imao prohodni presjek od oko 960 cm^2, (2r = 35 cm) olovnim, kojem je prohodni presjek iznosio svega oko 170 cm^2 (a = 9 cm, b = 6 cm) znatno je izmijenila hidrodinamičnu karakteristiku zadarskog akvedukta na dionici sifon — Jader, jer se prohodni presjeci kamenog i olovnog sifona odnose kao brojevi 5,6:1.

S konstrukcijom i postavljanjem gravitacijskih kanala nije bilo takvih poteškoća. Ako se izuzmu svega nekoliko dionica, gdje je zbog prijelaza doline gravitacijski kanal počivao na nosaču od punoga zida, a takva je najdulja i najviša dionica koja prolazi kroz zadarsko groblje, v. sl. 32, kao i svega jedan usjek kod zadarske kožare (nasuprot zadarskom groblju), gdje se u potpunosti sačuvao puni presjek gravitacijskog kanala, v. sl. 33, ostali su dijelovi ovog 42 km dugačkog akvedukta bili uzidani u plitke rovove. Praćenje izohipsa na terenu imalo je za posljedicu stalno krivudanje vodovodne trase. Unutarnji raspon stijena kanala iznosio je oko 60 cm (dvije rimske stope), a visina kanala iznosila je najviše do 120 cm. Odozgo su gravitacijski kanali morali biti zatvoreni zidanim polukružnim svodom, kao na sl. 14. i 33, ili kamenim pločama. Unutarnje stijene kanala bile su u nekoliko premaza zaglađene posebnom hidrauličnom žbukom.

GROBNI NALAZI

Položaji na kojima su slučajno zatečeni grobni nalazi i o kojima smo uglavnom obaviješteni iz druge ruke nisu sustavno istraživani, pa je nepoznato da li pripadaju organiziranim nekropolama ili manjim grupnim ukopima. Po navodu L. Jelića, na grobove se nailazilo uokolo Vranske crkvine.[133] Pri nedavnom postavljanju telefonskih stupova, paralelno uz već spomenuti linearni zid na potezu Crkvina — Kostelj, naišlo se na rimske žarne gro-

[133] L. Jelić, sp. dj., str. 118; G. Urlić Ivanović, Ruševine kotarske, Bull. dalm. IV, str. 157, bilj. 2.

bove; na sl. 2. mjesto označeno križićem. Jedna od kamenih žara i bez poklopca nalazi se u Pakoštanima. Prije prvog svjetskog rata započeta su istraživanja na Bičini. Na osnovu izvještaja i popratnih skica K. Perkovića doznajemo da se unutar starokršćanske crkvice naišlo na tri groba.[134] Dva su bila raskopana te osim kostiju nije ništa ostalo. Treći i najvažniji bio je intaktan zahvaljujući velikoj kamenoj ploči koja ga je pokrivala. U grobu su bila pohranjena četiri kostura s prilozima. Svjetiljka na visoko uzdignutom postolju, bez ukrasa, sa slomljenom ručicom i tragovima tamnozelenog premaza, dužina 83 mm, širina 68 mm, visina 40 mm, na sl. 34.[135] Po katalogu K. Perkovića nosi inv. broj 2. Druga je kasnoantička, crvene boje i uzdignute ručice. Gornja strana ukrašena je Kristovim monogramom oko kojega je stiliziran vijenčić grančice, a na ramenu uokvirene brazde, dužina 122 mm, širina 83 mm, visina 52 mm, sl. 34.[136] Prema katalogu, u istom grobu je nađen i keramički vrč, visok 145 mm, promjer trbuha 95 mm, a grla 53 mm, sl. 34, kao i stakleni balzamarij visok 103 mm, promjer trbuha 33 mm. Sačuvani nalazi sa Bičine pohranjeni su sada u biogradskoj zbirci.[137] Da su se na Bičini ukapali mrtvi još od ranocarskog vremena, kad je osnovana nedaleka villa rustica,[138] upućuje već spomenuti akroterij koji je krasio neku edikulu ili cipus, sl. 27.[139]

Na poljoprivrednom dobru Vrani (bivša Jankulovica) otkriveno je 1955. godine nekoliko kasnoantičkih skeletnih grobova (nedokumentirano).[140] U Raštanima, na položaju »Pod jaruge« otkriven je 1962. godine žarni grob na dubini od 50 cm. Prema navodu mještanina J. Gende, od kojeg je nalaz i otkupljen, u kamenoj žari zajedno sa spaljenim kostima nalazilo se nekoliko predmeta. Keramička urna crvenosmeđe boje, visina 167 mm, promjer tr-

[134] Podatak preuzet iz fascikla »Pisma don K. Perkovića, Polača, 9. feb. 1914«, pohranjeno u već spomenutoj ostavštini L. Jelića u Splitu.

[135] H. Menzel, Antike Lampen, Mainz 1954, br. 572, Tab. 85/6.

[136] Isto, broj 612, Tab. 79/1; G. Bersa, Le lucerne fitili romane di Nona, Split 1906, broj 600, Tab. IV/1.

[137] Prema navedenom pismu K. Perkovića, u istom grobu su se nalazile još dvije svjetiljke ukrašene jelenima (?) i jedna brončana kopča, što se zagubilo. Uz navedene dvije svjetiljke u biogradskoj zbirci nalaze se još tri tipa Firmalampe, s žigovima: MVA i STROBILI, a na trećoj (provincijalnoj) nema natpisa.

[138] To je česta pojava na rimskim seoskim vilama, pogotovo ako su vile u kasnoj antici postale žarišta kršćanstva, up. M. Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, Ljetopis JAZU 64, Zagreb 1960, str. 230 i d.

[139] M. Suić, Liburnski nadgrobni spomenik, VAHD LIII, str. 67; F. Oelmann, Zum Verständnis des sogenanten liburnischen Grabcippus, VAHD LVI—LIX (Antidoron I), Split, str. 48 i d.

[140] Prije su na Poljoprivrednom dobru Vrana, na položaju Vrbica, nađeni postantički skeletni grobovi, up. M. Radman, Novootkriveni starohrvatski grobovi u Biogradu n/m i njegovoj okolici, VAHD LIV, str. 203.

buha 215 mm, promjer otvora 195 mm, inv. br. N 989. Dvije trakaste i dijametralno postavljene ručice izvijaju se od otvora k ramenu. Po kuglastom trbuhu teško zamjetljive plitke brazde od rada na lončarskom kolu, sl. 15.[141] Glinena svjetiljka crvene boje, plamenik ukrašen volutama, a konkavan svod rezervoara za ulje s likom gladijatora. Inv. br. N 993, dužina 88 mm, širina 62 mm, visina 23 mm, sl. 15.[142] Druga je sa žigom OCTAVI, crvena. Dužina 88 mm, širina 60 mm, visina 30 mm, inv. br. N 994, sl. 15.[143] Crvena zdjela s prstenastim dnom i prema vani izvučenim rubom. Ukrašena s dva reda točkica i jednom horizontalnom prugom. Razbijena, promjer otvora 162 mm, visina 55 mm, inv. br. N 990. Dvije po kompoziciji analogne zdjele koničnih strana i prema vani savijenog ruba. Prva: promjer otvora 128 mm, visina 44 mm, inv. br. N 991, druga: promjer otvora 90 mm, visina 36 mm, inv. br. N 992.

Mještani tvrde da su istočno od termalnog uređaja u Vel. Stabnju bile četiri skeletne zidane grobnice, kojih je približan položaj označen brojevima 1—4 na sl. 8. Na ostale nekropole upućuju ranije spomenuti epigrafski spomenici, posebno oni iz Samograda, Vrane i Bičine, a koji nas jedini obavještavaju o ličnim imenima i starosti te o porijeklu i međusobnom srodstvu. Za većinu je grobnih nalaza karakteristično da su pokojnici bili pohranjeni uz rub Vranskog polja, nadomak plodnih oranica koji su nekoč obrađivali.

LOKALITETI CRKVINE

Znatan broj toponima Crkvine na području Vranske regije, te arheološke i pozicijske karakteristike takvih lokaliteta dovoljan su razlog da se ovdje posebno istaknu.

1) Vranska crkvina, vidi ovdje pod »villae«, red. br. 1.

2) Crkvina u Podvršlju (južno od Vrčeva). Idući od kuća Galešić prema Lokvi put se lagano uspinje na malu glavicu koju siječe stara rimska komunikacija Providurac. Glavicu narod naziva Crkvina, iako se na površini ne vide zidani ostaci. Na jednom mjestu još uvijek stoji, izgleda, zidani grob pokriven kamenom pločom. Božo Birtić iz Sikova naišao je na istom mjestu na grob koji je bio pokriven kamenom pločom ukrašenom u plitkom reljefu.

[141] Up. B. Ilakovac, Keramika iz antičkog broda potopljenog kod Paklenih otoka, Diadora 4, Zadar 1968, str. 186.

[142] H. Menzel, sp. dj., str. 30, broj 158, Tab. 31/6.

[143] Isto, str. 60, broj 388, Tab. 53/3.

3) Crkvina paletička, v. vilae pod br. 8.

4) Crkvina galovačka, v. villae pod br. 10.

5) Crkvina Tičevo, v. villae pod br. 12.

6) Crkvina Bojana. Stari ljudi navode da se kod prastarog bunara Bojana, koji se nalazi na staroj komunikaciji Gorica — Bojana — Škabrnje — D. Biljane — Smilčić, nalaze ostaci nekih ruševina, koje narod naziva Crkvine (nerekognoscirano).

U susjednim regijama poznati su oni istoimeni toponimi: Crkvina, zapadno od bunara Bošana kod Biograda n/m.[144] Na Puntamici (Zadar) nazivaju se Crkvina ostaci rimske vile gdje je u IX st. sagrađena starohrvatska crkvica.[145] Crkvina u Žegaru krije ostatke neispitanih ruševina i prastaro groblje.[146] Na potezu starog rimskog puta Aenona — Zemunik — Nadin, u Smokoviću, nazivaju se Crkvinom neispitani građevinski ostaci pored kuća Radića i Graovaca. Nedaleko Crkvine otkrivena je rimska nekropola skeletnih grobova koji su bili pokriveni tegulama sa žigom Pansiana.[147]

Spomenute crkvine nalaze se pored ili u neposrednoj blizini antičkih komunikacija. Locirane su kao i villae na velikim rastojanjima. Razbacano klesano kamenje i poneki zidani ostaci, uz površinske pokretne nalaze keramike i metala, dokazom su da je građevinska aktivnost započela već u rano carsko doba, vjerovatno osnivanjem seoskih vila. Periferan položaj takvih lokaliteta u odnosu na glavne ekonomsko-političke centre, a posebno socijalni sastav familiae rusticae, pogodovao je osnivanju i razvoju ranokršćanskih općina, koje su na mjestu stalnog boravka i nakon Milanskog edikta legalno zidale svoje skromne sakralne objekte.

[144] G. Urlić Ivanović, Albamaris — Biograd, Bull. dalm. III, str. 106.

[145] M. Suić — I. Petricioli, Starokršćanska crkva sv. Stošije kod Zadra, Starohrvatska prosvjeta III serije, sv. 4, Split 1955, str. 17.

[146] D. Alačević, Rovine antiche, Bull. dalm. III, str. 74.

[147] Za neke ostale Crkvine up. F. Bulić, Ritrovamenti nell'ántico cemetero cristiano a Crikvine, Bull. dalm. XXVII, str. 167 (Vranjic kod Splita); Isti, Trovamenti nell cimetero antico cristiano a Crikvine, Bull. dalm. XXXIV, str. 40 (Vranjic); o istom lokalitetu v. Bull. dalm. XXXI, str. 49, XXXII, str. 31; XXXVII, str. 24; F. Bulić, Sterro di una chiesa antica christiana del VI. sec. nella località detta Crikvina a Klapavica, nel Comune Censuario di Clis, Bull. dalm. XXX, str. 101; M. Zaninović, Delminium, VAHD LXIII—LXIV, str. 54 (Crkvina u Duvnu). Crkvina (Avendo) CIL III, str. 1641, 2328[175]; K. Patsch, Nove tekovine muzeja u Kninu, GZMS XI (1899), str. 498. Crkvina (Vrebac u Luci), CIL III 2999, 15056, Crikvina kod sela Podcrkvica v. K. Patsch, Pojedini nalazi iz rimskog doba, GZMS XIV, str. 5 i 15. Crkvina (kod Konjica), i Han Kumpanija — Vitez v. K. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, Wiss. Mitt. BH VI, Beč, 1899, str. 211.

STAROKRŠĆANSKI OSTACI

Od kasnoantičkih objekata na području Vranske regije djelomice je ispitana samo starokršćanska crkvica na Bičini kod Polače. Jedva zamjetni zidovi vidljivi su na malom brežuljku sjeverno od starog puta i građevinskih ostataka pretpostavljene rimske vile rustike. U toku istraživanja naišlo se na ove arhitektonske elemente:[148]

1) Ploča od mekog vapnenca, s jedne strane ravno oklesana, a s druge u plitkom reljefu ukrašena geometrijskim motivom riblje ljuske (squama), sl. 17.[149] Debljina istaknutog poruba oko 8 cm. Pahranjena u muzejskoj zbirci u Biogradu.

2) U potpunosti sačuvan kameni stupić četvrtasta presjeka, visok 61,2 cm, frontalno širok 11,0 cm, a bočno 17 cm, sl. 35 A. S prednje uže strane gornji i donji rub ukrašen je s po dvije paralelne pilaste kanelire, između kojih je u ravnu plohu uklesan latinski križ s proširenim završecima krakova.[150] Sjecište krakova naglašeno je kvadratnim poljem u razini s plohom stupića.[151] O horizontalnoj prečki križa vise simboli Alfa i Omega. Suprotna (leđna) ploha stupića identično je riješena, a sva je razlika u tome što s horizontalnog kraka križa umjesto prvog i posljednjeg slova alfabeta visi po jedan križić. Na predmetu je oznaka broja 19, koja ne odgovara već spomenutoj numeraciji kataloga K. Perkovića. Sada u zbirci Arheološkog muzeja u Biogradu.

3) Ulomak četvrtasta stupića od bijelog vapnenca. Identična stilizacija i kompozicija bridnih užljebina i križa na obje suprotne i uže strane kao pod 2. Razlika je samo u manjim dimenzijama. Sačuvana visina 18,0 cm, frontalna širina (s križem) 10,6 cm, bočna širina 13,7 cm, sl. 35 B. Po katalogu nosi inv. broj 10. Pohranjeno u zbirci Arheološkog muzeja u Biogradu.

[148] Kotirane skice tlocrta, crkvenog namještaja i krstionice te opaske i korespondencija K. Perkovića, pohranjeni su u fasciklu »Polača, Bičina, Tinj«, v. bilj. 31.

[149] Za motiv squama na tranzenama up. R. Egger, Forschungen in Salona I, Beč 1917, str. 55, sl. 86 (= Forschungen I), J. Brønsted, Recherches a Salone I (= Recherches I), Copenhague 1928, str. 81, sl. 64.

[150] Za starokršćanske kanelire up. Forschungen III, str. 28, sl. 37.

[151] Za oblikovanje starokršćanskih križeva i upotrebu takvih stupića za kamene ograde (pluteje) up. Forschungen I, str. 37, Recherches I, str. 77, sl. 37, 57 i 63, Forschungen III, str. 35, Tab. 5; Lj. Karaman, O počecima srednjovjekovnog Splita do godine 800, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, str. 423; I. Petricioli, Fragmenti skulpture od VI do VIII stoljeća iz Zadra, Diadora 1, str. 176; I. Nikolajević, Nekoliko ranohrišćanskih reljefa geometrijskog stila iz Dalmacije, Zbornik radova vizantološkog instituta knj. XI, Beograd 1968, str. 15.

4) Nepravilan kvader od bijelog vapnenca, s jedne strane ukrašen uklesanim križem s proširenim završecima krakova. Otučen, visina 18,2 cm, frontalna širina 9,3 cm, bočna širina 10,6 cm, sl. 35 C. Sada u zbirci u Biogradu.

5) Stup od mekog kamena, visok 200 cm, deblja strana ima promjer 36 cm, tanja 30 cm, zagubljen.

6) Monolitan stupić s glavicom izrađen od bijelog vapnenca. Cilindrično deblo promjera 14,3 cm naglašeno je dole s 5,3 cm, a gore s 2,0 cm visokim prstenom. Visina 62,0 cm, sl. 35 D. Na sve četiri strane četvrtaste glavice uzdižu se od gornjeg prstena stupa po dvije paralelne uparane crte koje se razdvajaju i u obliku voluta krase dijametralne istake na glavici (motiv arkade ili reduciranog cvijeta). Svaka od vertikalnih ploha glavice ukrašena je ozgo malom četvrtastom istakom, između koje su ukoso uparana po dva obrnuta slova »V«. Stilska i klesarska obrada površna. Glavica oštećena. Pohranjena u biogradskoj zbirci pod inv. brojem 4.[152]

7) Monolitan stupić s glavicom izrađen od bijelog vapnenca. Na deblu donjeg promjera 15,0 cm i gornjeg 13,0 cm uklesan je vertikalni utor visok 12,2 cm, dubok 2,8 cm. Uglovi četvrtaste glavice ukrašeni su konkavnim kalotastim segmentima s rubnom profilacijom (u obliku mandorle).[153] Visina debla 41,4 cm, ukupna visina 53,8 cm, glavica široka 14,8 cm, sl. 35[E]. Po katalogu nosi inv. broj 18, sada u biogradskoj zbirci.

Najvredniji su na Bičini ostaci temelja starokršćanske crkvice, sl. 16, a koji je izrađen na osnovu bilježaka i skica pohranjenih u spomenutoj ostavštini L. Jelića. Gotovo kvadratična osnova, u pročelju široka 12,4 m (s krstionicom 15,7 m), dugačka 14,0 m (s apsidom 17,1 m) raščlanjena je uzdužnim i poprečnim zidovima na manje unutarnje prostore. Preko samo jednih vrata na pročelju crkvice ulazilo se u narteks E, gdje se nalazio već spomenuti intaktan skeletni grob s prilozima, a zatim u centralnu i najveću prostoriju A (naos), koja je završavala s polukružnom apsidom, iznutra dubokom oko 2,9 m. Apsida je bila izdvojena ogradom i vjerovatno povišena od poda naosa za jednu ili dvije stepenice.

Južno od narteksa i naosa nalazile su se tri prostorije C i F, a prema navodu K. Perkovića u srednjoj G nalazio se devastirani skeletni grob. Sjeverno od naosa i narteksa bila su dva prostora, manji D i veći B, u kojem se prema spomenutom navodu također

[152] Analogne glavice u Recherches I, str. 72, sl. 47, Forschungen I, str. 34, sl. 38, B/21.

[153] I. Petricioli, sp. dj., str. 186, sl. 14—17.

nalazio devastirani skeletni grob. Prostorija B završavala se polukružnom apsidom, u kojoj su, izgleda, nađeni tragovi katedre (?). Iz prostorije B ulazilo se kroz širok otvor u kvadratan prostor s krstionicom u obliku grčkog križa.[154] Po navodu K. Perkovića, krstionica je bila izgrađena od kamena i malte i potpuno sačuvana, što se danas više ne vidi. Treba napomenuti da ne raspolažemo dimenzijama o položaju i veličini krstionice, zbog čega je njezina situacija na sl. 16 proizvoljna.

Iako objavljeni podaci o dimenzijama crkvice uglavnom potječu od neobjavljenih bilježaka i skica koje na terenu nisu provjerene, radi čega je nužno sprovesti na ovom vrijednom lokalitetu reviziona istraživanja, ipak je na osnovu poznatih pokretnih nalaza moguće uočiti slijedeće:

1) Izbor kamena, klesarska obrada kao i stilska kompozicija arhitektonskih elemenata veoma su neujednačeni, što pretpostavlja najmanje dvije građevinske faze.

2) Četvrtasti stupići, ulomci pluteja i okrugli stupići s glavicama određeno pretpostavljaju da je neka od prostorija bila podijeljena parapetnom ogradom. Po tlocrtnom rješenju objekta to je mogao biti samo naos. Stoga treba očekivati da je omanji prostor do apside bio izdvojen za prezbiterij ili, što bi s obzirom na malene dimenzije objekta prije očekivali, takva se ograda nalazila između apside i naosa, na zidnoj osnovi koju i prikazuje sl. 16.[155]

3) Kvadratna osnova objekta (12,4 m x 14,0 m), a posebno naosa, oblikovanog kao quadratum populi, s dimenzijama 5,2 m x 7,1 m, i bez kolonada dovoljno je za pretpostavku da je taj maleni objekt eventualno imao samo bazilikalno osvjetljenje naosa i narteksa, što pretpostavlja složeno krovište, a naslućuje se u pojačanim dimenzijama unutarnjih uzdužnih zidova. Da objekt nije mogao biti u potpunosti arhitektonski riješen kao bazilika dokazuju puni ojačani zidovi narteksa i naosa, koji ovdje imaju konstruktivnu funkciju nosača.

[154] W. Gerber, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens, Dresden 1912, str. 106 (Zadar), Forschungen I, str. 72; Ć. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, str. 76 i d.; D. Sergejevski, Bazilike u Nerezinama i Docu, GZMS XIV (Arheologija), Sarajevo 1959, str. 165, sl. 1; Isti, Bazilika u Mokrom, GZMS XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1961, str. 214, sl. 1; M. Suić — M. Perinić, Revizija iskapanja »Ninskog baptisterija«, Diadora 2, str. 317; I. Nikolajević, Ranohrišćanske krstionice u Jugoslaviji, Radovi Vizantološkog instituta knj. IX, Beograd 1966, str. 223; D. Vrsalović, Kulturni spomenici otoka Brača, Zagreb 1960, str. 94.

[155] Za kompoziciju takvih parapetnih ograda up. Recherches I, str. 80, sl. 58, 62 i 63.

Za područje sjeverne Dalmacije, uključivši i pripadajuće otoke, po svojem tlocrtnom rješenju ova je crkvica veoma značajna. Na tom istom području bio bi to pored onog u Korlatu kod Benkovca, tek drugi analogni nalaz.[156] Kod klasičnih simetrično koncipiranih trobrodnih bazilika s arkadama, odnos širine prema dužini (ne računajući apsidu) iznosi 1:1,57 (basilica episcopalis, Salona) do 1:1,82 (Manastirine, Salona).[157] Za najstarije kršćanske objekte tipa Bičina, koji su najbrojniji na području Bosne i Hercegovine, a postojali su i u kontinentalnom zaleđu sjeverne Dalmacije (Korlat, Bičina), karakteristična je kvadratna osnova, ponekad veće širine od dužine (ne računajući apsidu) kao u Mokrom (1:0,87),[158] do 1:1,3 u Mogorjelu.[159] Pored toga što su takvi objekti i dimenzijama maleni, iznutra su zidovima raščlanjeni u omanje prostorije koje je odsustvo stupovlja moralo činiti još manjim. Za takve je objekte uobičajen položaj krstionice, uvijek s lijeve (sjeverne) strane, koja se nalazi pod zajedničkim crkvenim krovom, kao i dodavanje četvrtastih ili apsidalnih adneksa uvijek s lijeve (sjeverne) strane od glavne apside.[160]

Stilska raznovrsnost arhitektonskih elemenata na Bičini pretpostavlja najmanje dvije građevinske faze. Intaktan skeletni grob s prilogom starokršćanske glinene svjetiljke »afričkog« tipa, koje se na ovim stranama javljaju od 5. stoljeća,[161] kao i četverougaoni stupić s obje suprotne strane ukrašen križem, za koji imamo analogiju u krstolikoj bazilici u Saloni iz 5. stoljeća[162] i gotovo identičan stupić iz bazilike »Pet mučenika« u Kapljuču kod Solina iz 4. stoljeća,[163] dozvoljava da se početak gradnje crkvice na Bičini okvirno stavi između 400 i 500 godine. I na kraju treba spomenuti da je crkvicu na Bičini, s tako malenim narteksom i naosom, mogla da podigne samo manja kršćanska zajednica za svoje uže mjesne potrebe.

[156] Forschungen III, Tabla na str. 123 (Korlat).

[157] W. Gerber, sp. dj., str. 95 i d.; Forschungen I, II, III, Recherches I; M. Suić, Arheološka istraživanja u Mulinama na otoku Ugljanu, Ljetopis JAZU 64, Zagreb 1960, str. 230; I. Petricioli, Ostaci starokršćanske građevine kod Brbinja, Diadora 2, str. 313.

[158] D. Sergejevski, Bazilika u Mokrom, str. 212.

[159] E. Dyggve — H. Vetters, Mogorjelo, Beč 1966, str. 44.

[160] Za ostale bazilike up. Ć. Truhelka, sp. dj., str. 127 (Dabravina); I. Čremošnik, Arheološka istraživanja u okolici Bihaća, GZMS XIII Arheologija, Sarajevo 1958, str. 123; Đ. Basler, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (Kasnoantičko doba), Sarajevo 1966, str. 330—351.

[161] H. Menzel, sp. dj., str. 90.

[162] Forschungen I, str. 37 i 97.

Značenje i teritorijalni status vranske regije

U doba Liburna i Rimljana, a isto tako i nakon doseljenja Hrvata, ovaj je kraj pretežno bio poljoprivredna zona, gdje se uz zemljoradnju njegovalo i stočarstvo. Pored ove komponente Vranska je regija bila i transferno područje Nin — Jader — Scardona, te otoci — kontinentalno zaleđe. A te dvije osnovne značajke zadržala je Vranska regija do naših dana.

Pada u oči činjenica da ova regija nije do danas sačuvala svoj stari naziv. U srednjem je vijeku područje Vranske regije zauzimala Sidraška županija, uključujući Nadin te otoke Pašman i Vrgadu.[164] Spominje je i K. Porfirogenet govoreći o najstarijim hrvatskim županama.[165] L. Jelić dopušta da je ime Sidraga moguće i starije od doseljenja Hrvata,[166] što je sigurno bliže istini od onih koji toponim Sidraga etimološki dovode u vezu sa slavenskom riječi »sdraga« — uvala.[167] Kako se ovo područje nazivalo u doba rimske provincije Dalmacije i još prije u doba Liburna, nema pouzdanih vijesti.[168] Neke indicije omogućavaju da se već i prije sistematskih arheoloških terenskih istraživanja postavi neka radna teza o njenom imenu. Postoje tri autentična izvora koji bi nam mogli ukazati put za rješenje i ovoga pitanja.

Prvi je ranohrvatska župa Sidraga koja se po teritoriju poklapa s područjem Vranske regije, ako se izuzmu Nadin i otoci.

Drugi se odnosi na već citirano djelo Kl. Ptolomeja, gdje se pored desetak kontinentalnih liburnskih naselja spominje i toponim Sidrona.[169] Utvrđeno je da Ptolomejeve geokoordinate treba

[163] Recherches I, str. 65 i d., sl. 37/10, 13.

[164] O granici Sidraške županije, diobi na podžupanije i historijskom pregledu up. L. Jelić, sp. dj., str. 36.

[165] B. Ferjančić, Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, Beograd 1959, str. 33.

[166] L. Jelić, sp. dj., str. 108.

[167] B. Ferjančić, sp. dj., str. 33, bilj. 103. Tu se možda radi o sažimanju liburnsko-hrvatske riječi Sidrona Draga u Sidraga. Na području bivše južne Liburnije s prefiksom si- nalaze se ovi toponimi: Sidrona, Sidrini, Sidraga, Sidraška županija i Sikovo. Od hidronima: Sikavac (sjeveroistočno od Sikova) i poznato vrelo Sibiba (Subiba) u selu Vrani.

[168] Za neke autohtone teritorijalne zajednice na obalnom području rimske provincije Dalmacije up. M. Suić, Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zaljevu za rimske vladavine, Diadora 1, str. 147; Isti, Municipium Varvariae, Diadora 2, str. 179; Isti, Nekoliko pitanja u vezi s municipalitetom antičkog Zadra, Zbornik Zadar, Zadar 1964, str. 117; Isti, Iz mediteranske baštine mediteranskih Ilira, Radovi sv. 4 god. 4 (Filozof. fakulteta u Zadru) Zadar 1966, str. 44; Isti, Nin, Zadar 1968, str. 42; Isti, Bribir (Varvaria), Starohrvatska prosvjeta III serije, sv. 10, Zagreb 1970, str. 217.

[169] Ptolomej II 16, VIII 7; L. Jelić, Das älteste kartographische Denkmal über die römische Provinz Dalmatien, WMBH VII, str. 193 i 194.

uzimati s rezervom.[170] A i navedeni podaci o Sidroni (43° 30′ i 44° 10′), koja bi se po datim koordinatama trebala nalaziti s istočne strane Vranske regije, ali još uvijek za čitav stupanj zapadno od Nadina, što približno iznosi 61 km, (44° 30′ i 44° 15′),[171] navodi na misao da se uz isključivu pomoć Ptolomejevih podataka ne bi mogla pouzdano riješiti njezina lokacija.[172]

Treći podatak odnosi se na pogranični kamen nađen 1903. godine u Bruškoj, 11 km sjeveroistočno od Aserije.[173] Postavljen je između 42. i 67. godine od Kvinta Ebucija Liberala, oficira XI legije, kao oznaka pograničnog područja između Sidrinaca i Aserijata. Ovaj je nalaz potvrdio ispravnost Ptolomejeve grafije i konačno odbacio pretpostavku da je Sidrona moguće pogrešno prepisani toponim Stridon. Nije bilo sumnje da je u natpisu spomenut etnik Sidrini, izveden iz toponima Sidrona po uzoru na poznate liburnske primjere Corinienses : Corinium, Asseriates : Asseria, Neditae : Nedinum. Za naša razmatranja ovaj je pogranični kamen značajan jer pokazuje: prvo, da su Sidrini, uže shvaćeno, stanovnici grada Sidrone, a prema ostalim Liburnima Sidrini su svi stanovnici teritorijalne zajednice Sidrinaca. Drugo, u natpisu je zajamčena autohtona liburnska zajednica Sidrinaca koja je imala svoj teritorij i definirane granice. I treće, Sidrini su graničili s Aserijatima.

I prije ovog nalaza bila su podijeljena mišljenja o identifikaciji poznate liburnske gradine koja dominira nad raskrsnicom putova u Medviđama, na sl. 1 pod oznakom Hadra.[174] Služeći se u Peutingerovoj karti naznačenim udaljenostima, Š. Ljubić je u gradini Medviđe prepoznao Hadru, također jedan od liburnskih teritorijalnih centara.[175] A na osnovu nađenog terminacijskog spomenika u Dobropoljcima, također između Medviđa i Aserije, Th.

[170] L. Jelić, sp. dj., str. 184; M. Suić, Koyrkoym, (Ptol II 16, 6), Radovi sv. 6, god. 6 (Fil. fak. u Zadru) Zadar 1969, str. 37.

[171] L. Jelić, sp. dj., str. 193.

[172] Za ovo je poučan primjer Varvarije koja se nalazi na popisu liburnskih gradova, ali bi po koordinatama trebala biti japodska, up. M. Suić, sp. dj., str. 39.

[173] Up. A. Colnago — J. Keil, Archäologische Untersuchungen in Norddalmatien, Jahreshefte d. ö. archäol. Institutes VIII, Beč 1905, str. 52 (Bbl). Natpis glasi:

...] Caesaris Au[g(usti) Germ(anici)] / [i]nter
Sidrinos et / Asseriates Q(uintus) Aebu / tius
Liberalis (centurio) leg(ionis) / [5] XI definit.

[174] Za Hadru up. CIL III, str. 369, natpisi dekuriona 2844, 2845, duomvira: 2846, str. 384, cesta Arupium-Hadra, str. 1630, pod brojem 9929 sarkofag, 9929a zanimljiv natpis o privatnom posjedu, 3214/27 tegule.

[175] K. Patsch, Sidrona, Jahreshefte d. ö. a. I. sv. VIII, str. 120 (Bbl), bilj. 3; L. Jelić, sp. dj., str. 194.

Mommsen identificira gradinu u Medviđama s liburnskom Alverijom.[176] Respektirajući bez rezerve položaj nalaza granične oznake Sidrinaca i Aserijata, gradina u Medviđama postala je bivše sijelo i trećeg liburnskog teritorijalnog centra Sidrone.[177]

Do ovog je nesporazuma uglavnom došlo zbog nedovoljno obrađene geneze takozvanih liburnskih teritorijalnih zajednica, a posebno zbog odsustva sistematskih terenskih istraživanja i kvalitetnih izvještaja, bez kojih je nemoguća toliko potrebna konfrontacija između historijskih izvora i arheološke građe.

Prije svega treba naglasiti da je zajednički međaš između Sidrinaca i Aserijata nađen razbijen u gomili kamena, što pretpostavlja da je odnekle bio donesen.[178] Gornja strana kamena je otučena i teško da bi se u natpisno polje mogao restituirati uvodni dio teksta od dva retka,[179] što ukazuje na eventualnu sekundarnu upotrebu.[180]

Položaj granice između dviju teritorijalnih zajednica ne bismo na onom položaju očekivali, a još manje toliko blizu teritorijalnom centru. A granični je kamen nađen svega 3 km južno od gradine u Medviđama, 11 km od Aserije. Navedeni podaci upozoravaju da se o položaju granice između Sidrinaca i Aserijata ne može definitivno zaključivati samo na osnovu jednog dislociranog pograničnog kamena.

Stvari se u osnovi mijenjaju ako se ranohrvatska župa Sidraga shvati kao teritorijalni, a njezin naziv kao toponomastički kontinuitet prastare liburnske teritorijalne zajednice Sidrinaca. Tu od K. Müllera nabačenu ideju nije prihvatio L. Jelić, mada joj u prilog ide slijedeće:[181]

[176] K. Patsch, sp. dj., str. 121 (Bbl).

[177] A. Colnago — J. Keil, sp. dj., str. 54 (Bbl); K. Patsch, sp. dj., str. 120 (Bbl).

[178] Za obradu terminacijskih spomenika pored literature navedene u bilj. 173. i 174. up. A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden 1938, str. 30—35; A. Jagenteufel, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Beč 1958, passim; W. Kubitschek, Aus Dalmatien und seinem Hinterland, VHAD n. s. XV, Zagreb 1928, str. 40; B. Gabričević, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, VAHD LV, Split 1953, str. 103; D. Rendić-Miočević, Novi Dolabelin »terminacijski« natpis iz okolice Jablanca, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., sv. III, Zagreb 1968, str. 63.

[179] A. Jagenteufel, sp. dj., str. 41, bilj. 231; A. Colnago — J. Keil, sp. dj., str. 53 (Bbl).

[180] Poznato je da su prigodni rimski kameni spomenici bili često sekundarno korišteni kao nadgrobne ploče, npr. u Popovićima.

[181] L. Jelić, Povjesno topografske crtice, str. 108, bilj 1.

1) Izonimija SIDR-aga prema SIDR-ona, na što ukazuje i A. Mayer.[182]

2) Sam pogranični kamen između Sidrinaca i Aserijata, koji dokazuje da su te dvije teritorijalne zajednice imale djelomice zajedničku granicu, a područje Sidraške županije graničilo se s negdašnjim područjem Aserijata (Benkovačko područje).

3) Većina, u koliko ne i svih jedanaest starohrvatskih župa koje spominje K. Porfirogenet, ne nose po porijeklu slavenska imena nego slavizirane, odnosno romanizirane liburnske toponime.[183] Stoga je u načelu dopušteno pretpostaviti da je i Sidraška županija dobila naziv po starijoj predslavenskoj teritorijalnoj zajednici.

Ako se poslužimo kvantitativnom analizom dosad poznatih podataka, na pomolu su novi dosad nepoznati problemi. Tako su na primjer razdaljine između pojedinih liburnskih teritorijalnih centara za naše pojmove veoma malene. Zračna udaljenost Zadar — Nin iznosi 15 km, Nadin — Karin 12 km, Nadin — Aserija 13 km, Nadin — Trojan 12 km. Zatim Hadra (= gradina Medviđe) — Aserija 14 km, a Hadra — Karin 13 km.

Razdaljina između pojedinih teritorijalnih centara nije bila samo matematička kategorija, jer je za izbor položaja naselja suodlučivao ne samo geografski faktor nego i stupanj duhovnog razvoja liburnskog etnosa koji je nametao veličinu i okvire društvenih asocijacija. Ipak se pitamo zašto je udaljenost između Zadra i Nadina 23 km, što znatno odstupa od prosječnih 13 km. Ali nas teren upozorava da se između Zadra i Nadina nalaze dvije impozantne liburnske gradine, Vrčevo (Zadar — Vrčevo 16 km, Vrčevo — Nadin 11 km) i gradina u Donjem Zemuniku na kojoj je sagrađena bolnica za umobolne i koja se nalazi na raskrsnici dvaju važnih putova, Skradin — Nin i Zadar — Velebit (Zadar — D. Zemunik 12 km, D. Zemunik — Nadin također 12 km).

Problem dobiva veću dimenziju ako se upitamo što se nalazilo između područja Jadertinaca i Skradinaca, kojih su se teritorijalni centri nalazili na udaljenosti od 60 km. Na ovo pitanje samo djelomice odgovara naša solucija o ubikaciji Sidrinaca na položaj bivše Sidraške županije, jer između pretpostavljenog područja Sidrinaca i Skradinaca ostaje još uvijek neidentificiran prostor s impozantnim brojem liburnskih gradina.

S tim je u vezi i pitanje liburnskog društvenog uređenja.[184] Ako pojedinu liburnsku teritorijalnu zajednicu, po Pliniju civitas,

[182] A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier II, Beč 1959, str. 106.

[183] B. Ferjančić, sp. dj., str. 33.

[184] F. Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, Simpozij o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 1967, str. 11.

shvatimo kao organiziranu asocijaciju osnovnih liburnskih društvenih oblika, s istaknutim centrom, koji je pored fortifikacijskih kvaliteta imao i neke urbane značajke (urbs), i ako tome dodamo uvjerljivu pretpostavku o kasnijoj pojavi subordinacije među zajednicama, na primjer Burnuma i Skardone prema Varvariji,[185] onda poznajemo i tri razvojna oblika takvih asocijacija. Na ovo ukazuju i dosta brojne i uvijek na neki način utvrđene manje gradine koje se nalaze uokolo poznatih teritorijalnih centara, od kojih su neke i ovdje spomenute u obradi naselja Vranske regije.

Polazeći od pretpostavke da je i ranohrvatska župa Sidraga nastala na području bivše liburnske teritorijalne zajednice, to bi područje Sidrinaca graničilo s Jadertincima, Nadinčanima (Nadinsko je blato vjerovatno bila prirodna granica) i Aserijatima, te eventualno sa Skradincima.[186] Time je ostalo otvoreno pitanje ubikacije same Sidrone. Pored poznate pojave translacije i dislokacije starih naselja, malo je izgleda da bi je trebalo tražiti na položaju današnjeg Tinja, gdje je svojevremeno bilo sijelo Sidraške županije.[187]

Naša razmatranja o ubikaciji Sidrinaca odnose se pretežno na stanje razvoja liburnskog društva koje je rimska okupacija bila zatekla, zaustavila i samo djelomice konzervirala, na primjer »priznavajući« teritorijalne granice među liburnskim plemenima. Ostaje zagonetno zašto nijedan rimski itinerar kao i Peutingerova karta ne spominje Sidronu. Da li je ona bila devastirana kao na primjer Delminium, ili je u novonastaloj političko-ekonomskoj situaciji bila izolirana i prisiljena na postepenu negaciju. Zamjetno velik broj rimskih poljoprivrednih dobara koja se nalaze uz magistralne putove Jader — Skardona navodi da je moguće najbogatiji dio teritorija Sidrinaca, plodne oranice Vranske regije, bio svojevremeno formiran kao agerska prefektura kolonije Jader, da bi se omogućila šira ekspanzija rimskih veterana. Jer oni nisu bili samo glavni snabdjevači rimske vojske, nego i prekaljen i najpouzdaniji eksponent romanizacije novoosvojenih područja. A u takvu antagonističkom ambijentu Sidrona nije mogla egzistirati.

[185] M. Suić, Municipium Varvariae, Diadora 2, str. 193.

[186] S tog stanovišta trebalo bi epigrafske nalaze vezane za problematiku Vranske regije dopuniti terminacijskim natpisom Sidrinaca i Aserijata, v. bilj. 173.

[187] L. Jelić, sp. dj., str. 36, a na str. 109. pretpostavlja da bi Sidragu možda trebalo tražiti i na gradini Trojan; G. Urlić Ivanović, Albamaris — Biograd, Bull. dalm. IV, str. 43. i 76. spominje da se imenom Sidraga još uvijek nazivaju ruševine oko Poškaljine, 2,5 km sjeveroistočno od Biograda.

Na kraju bismo dotakli problem Alverije. Smatramo da je ubikacija Hadre na položaj istaknute liburnske gradine u Medviđama korektna, na što upućuju svi antički geografski podaci o Hadri.[188] Područje na kojem je nađen granični kamen između Alveričana i Aserijata nalazi se unutar nepravilna četverokuta poznatih liburnskih centara.[189] Ako se poslužimo distancama među ovim centrima, zapažamo da su one znatno iznad uobičajenog prosjeka. Hadra—Burnum 22 km, Burnum—Varvarija 20 km, Varvarija—Aserija 18 km i Aserija—Hadra 14 km. Natpis je nađen u Dobropoljcima, koji se približno nalaze u sredini spomenutog četverokuta. Ako Alveriju lociramo na položaj Dobropoljaca, a i semantika hrvatskog toponima je na neki način indikativna, razdaljine između centara u odnosu na Alveriju smanjuju se na uobičajene vrijednosti: prema Hadri 11 km, Burnumu 17 km, Varvariji 10 km i Aseriji 12 km. A u Dobropoljcima su pored sarkofaga i titulusa nađene i dvije are posvećene Dijani i Silvanu.[190]

[188] Ptol. II 16, 8; L. Jelić, Die älteste geographische Denkmal, str. 191 i 194.

[189] A. Betz, sp. dj., str. 34; A. Jagenteufel, sp. dj., str. 43.

[190] Uz bilj. 174. up. F. Bulić, Iscrizioni inedite, Bull. dalm. IV, str. 81 i CIL III 13993.

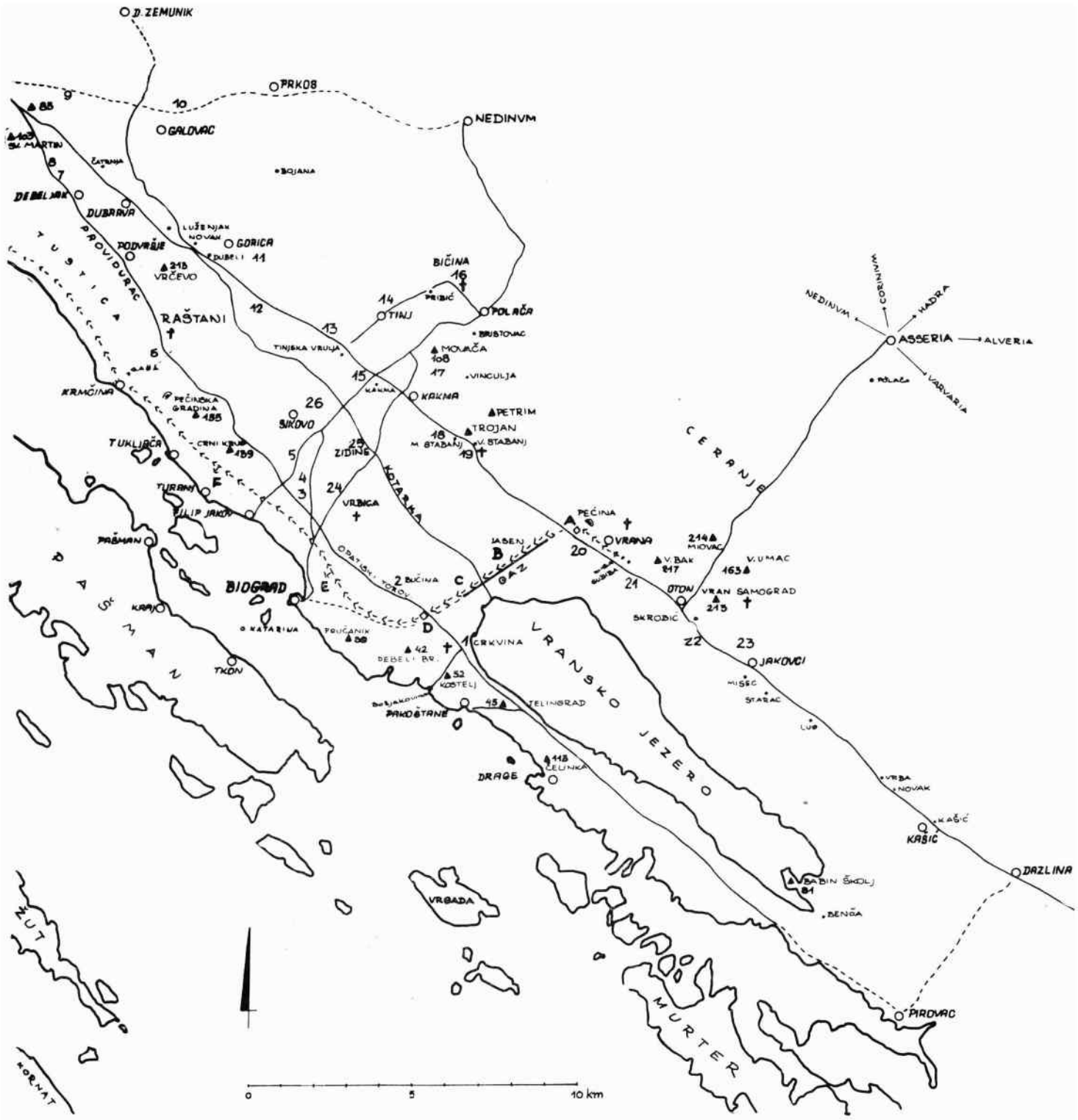

Sl. 2. Situacija liburnsko-rimskih nalaza u Vranskoj regiji

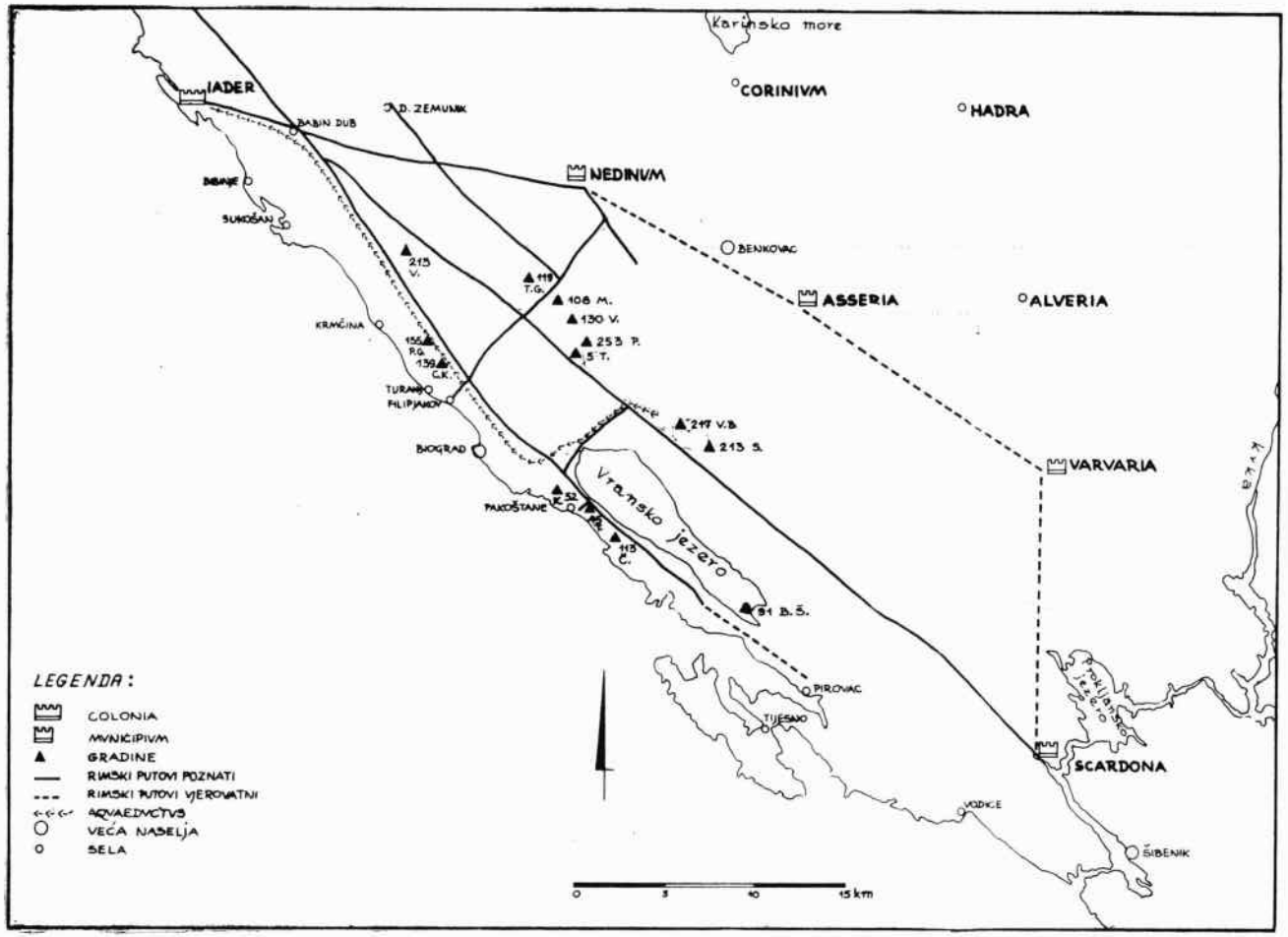

Sl. 1. Poligon liburnskih utvrda uokolo Vranske regije.

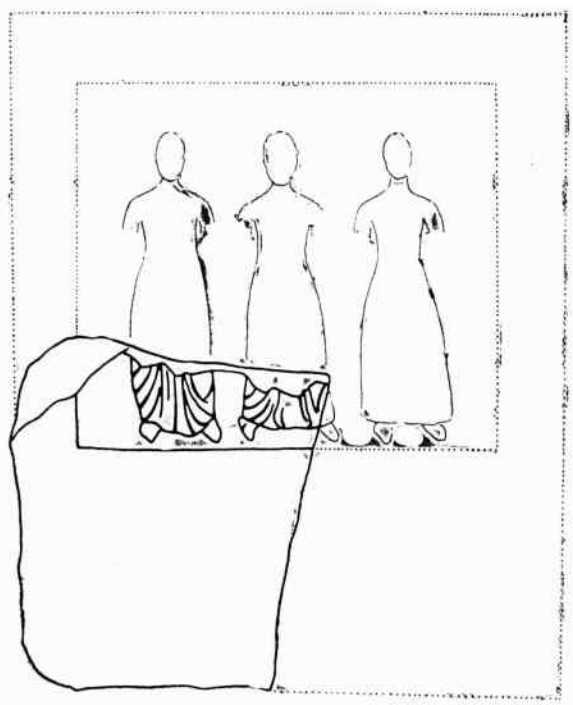

Sl. 3. Kamena plastika Nimfa iz Pećine.

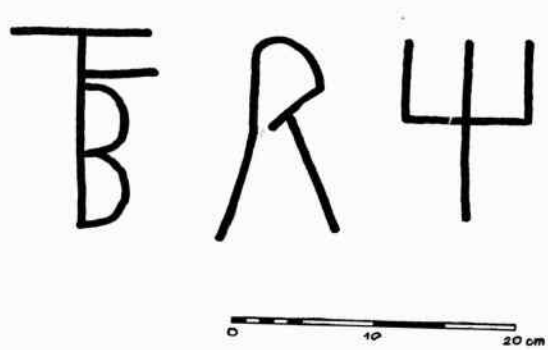

Sl. 4. Oznake na elementima kamenog sifona akvedukta.

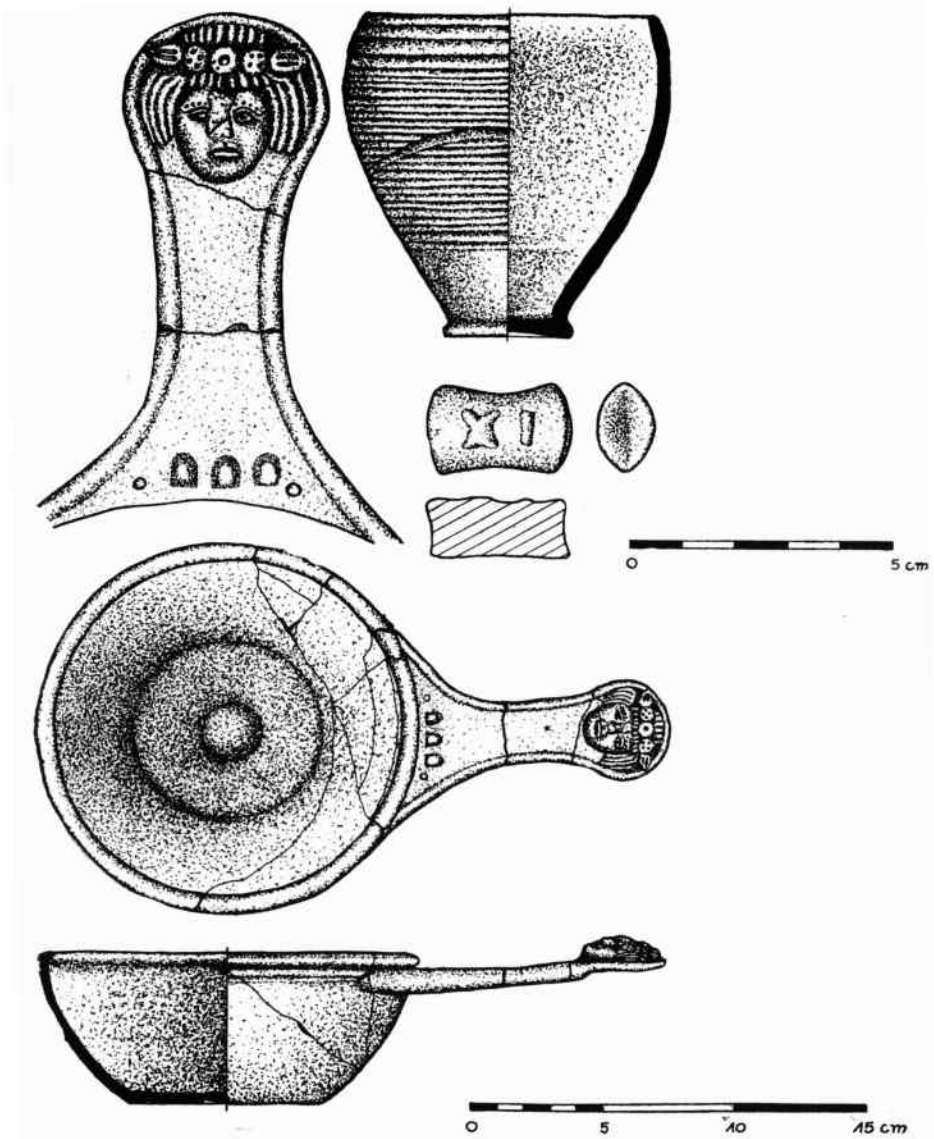

Sl. 5. Keramička čaša i kutljača te brončani projektil za pračku iz Vranske Crkvine (Zablaće).

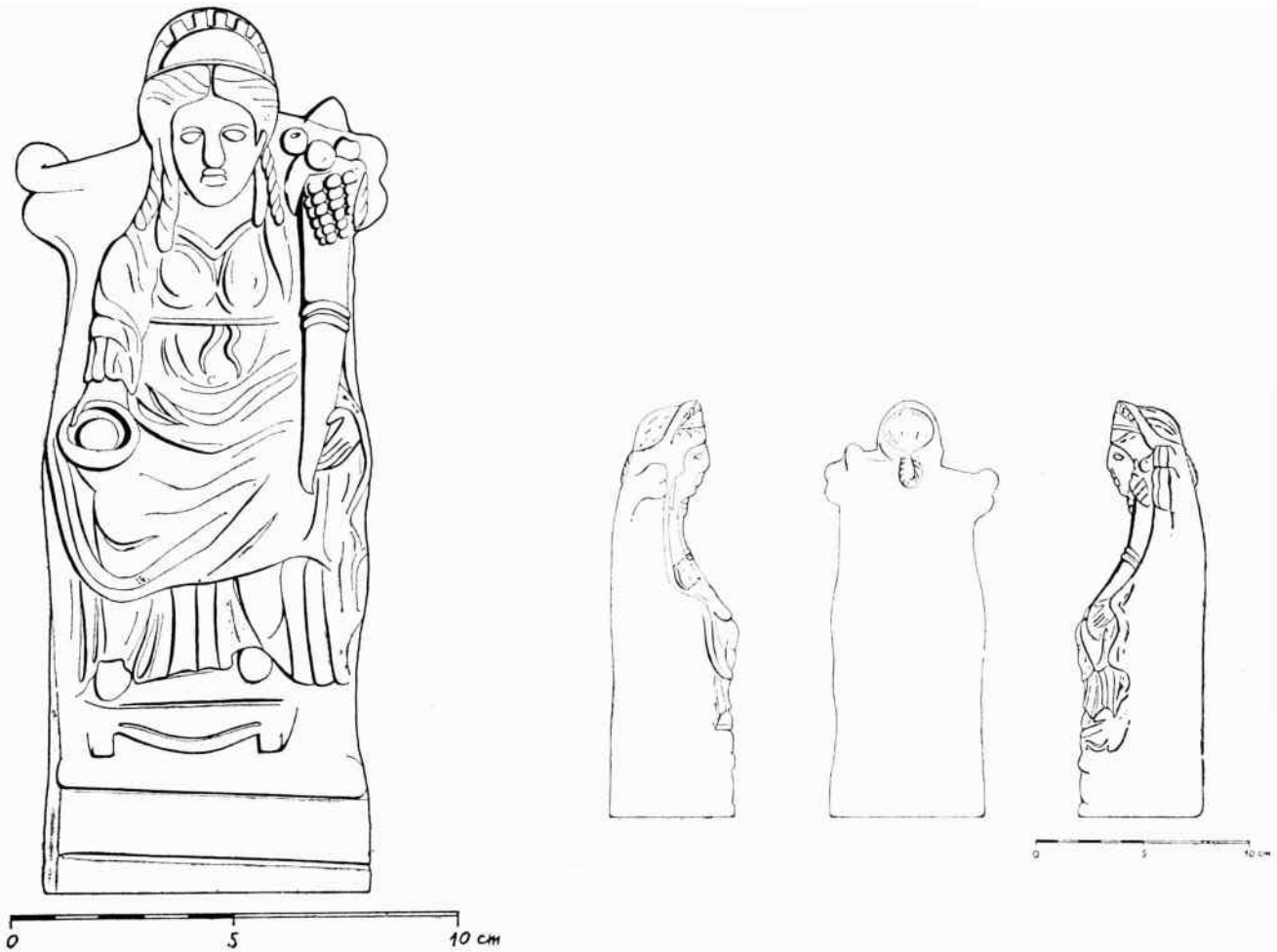

Sl. 6. i 7. Terakota božice Kibele iz Vranske Crkvine (Zablaće).

Sl. 18. Rimski natpisi uzidani u turski han u Vrani

Sl. 19. Arula iz Pećine

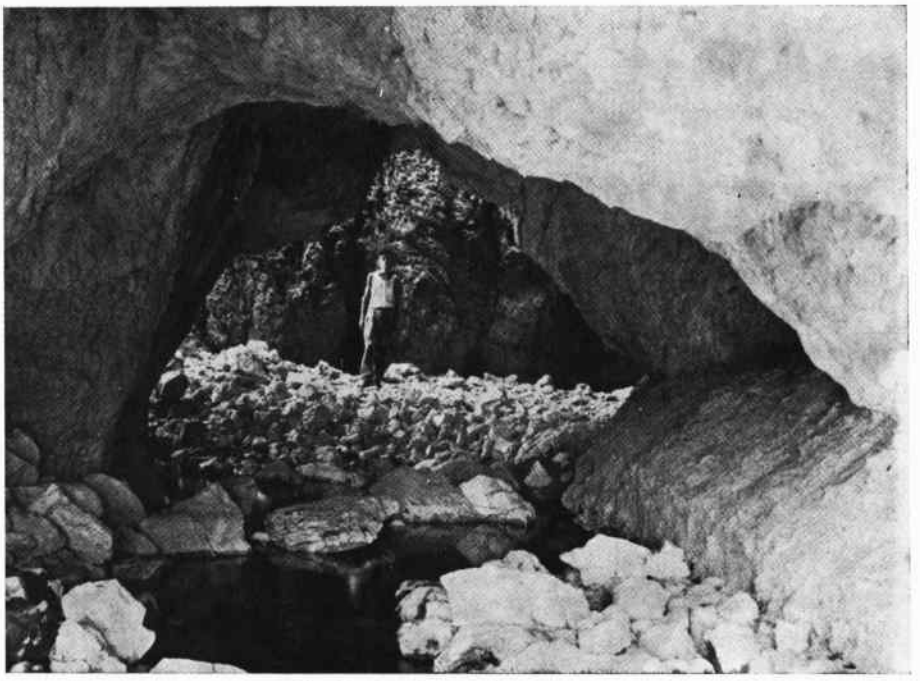

Sl. 20. Grotlo Pećine u Vrani

Sl. 21. Rimski natpisi zatečeni u hanu

Sl. 22. Arula iz Bičine

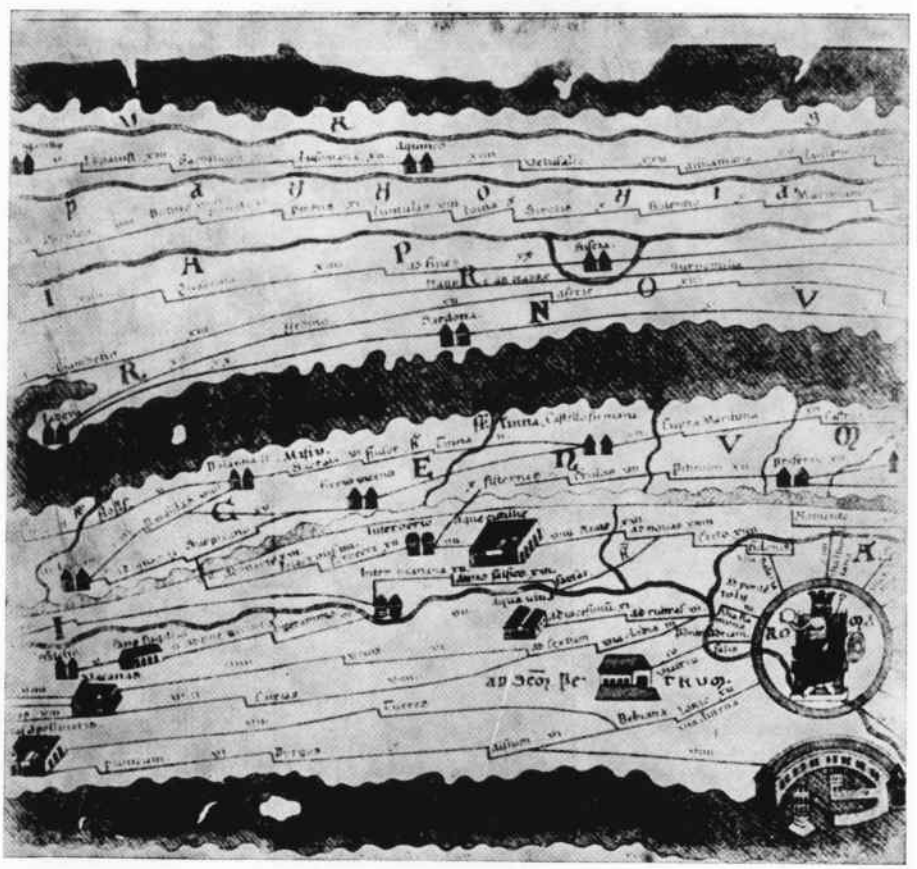

Sl. 23. Peutingerova karta, područje istočno od Jadera

Sl. 24. Ostatak apside starohrvatske crkvice na Vranskoj crkvini

Sl. 25. Kruna zdenca na Bičini

Sl. 26. Kamena glavica iz Tinja

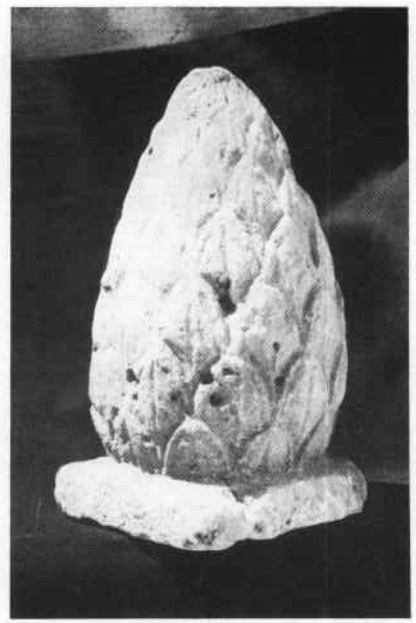

Sl. 27. Kameni akroterij u obliku borove šiške iz Bičine

Sl. 28. Rimske komunikacije po Brunelliju

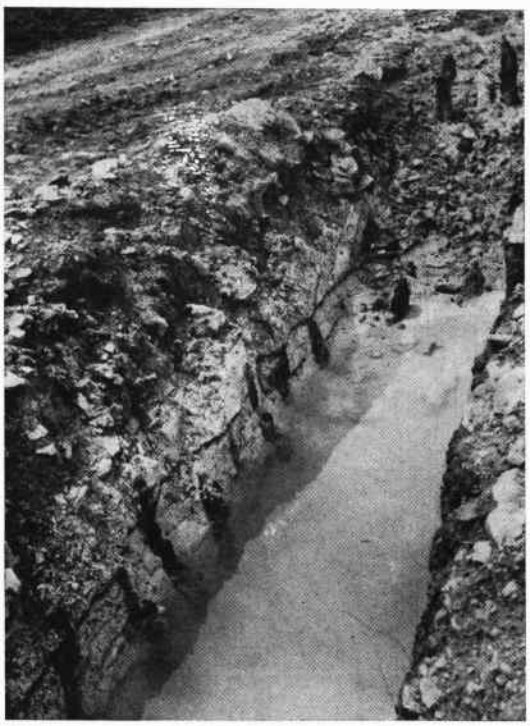

Sl. 29. Uzdužni presjek Gaza s ostacima drvenih pilona

Sl. 30. Završetak prvog gravitacionog kanala u Vrani

Sl. 31. Prihvatni rezervoar i početak drugog gravitacionog kanala

Sl. 32. Visoki nosač akvedukta u zadarskom groblju

Sl. 33. Tunelska dionica akvedukta kod zadarske kožare

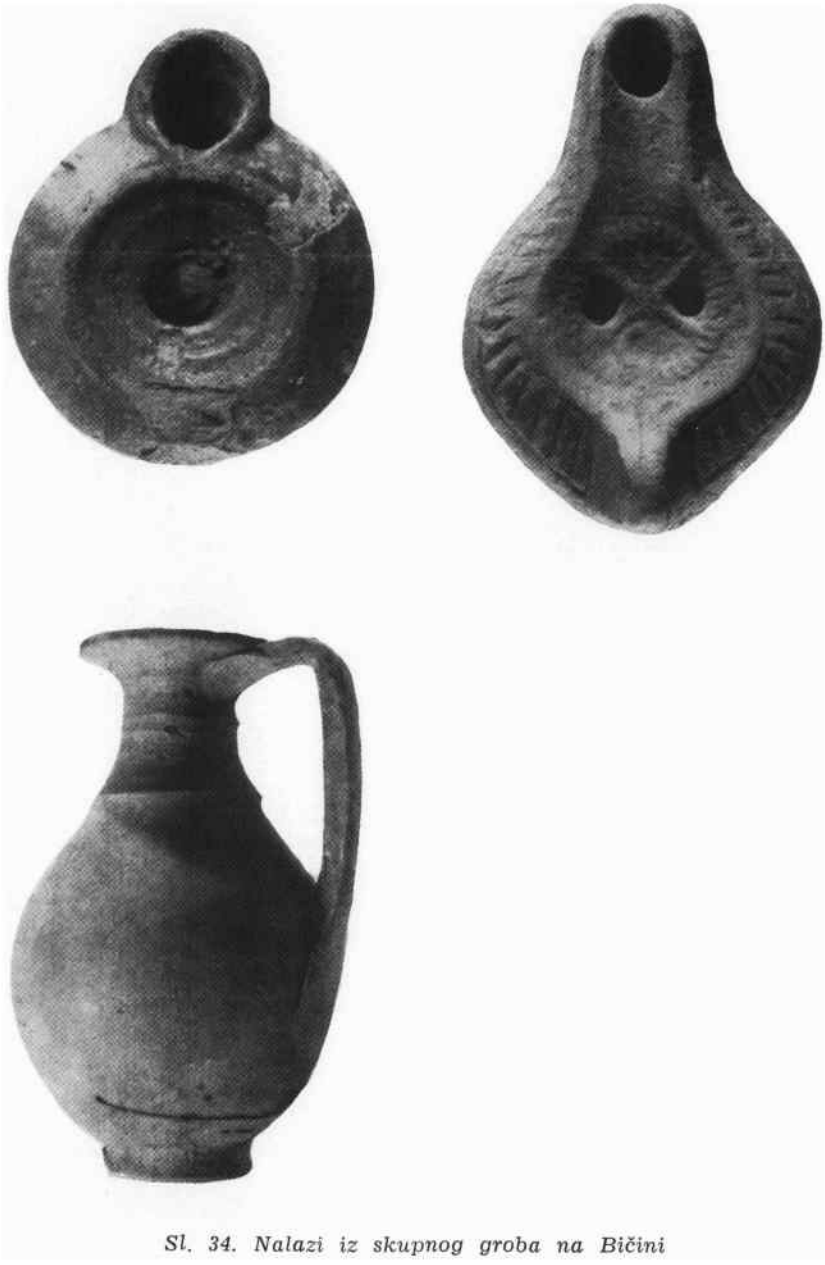

Sl. 34. Nalazi iz skupnog groba na Bičini

Sl. 35. Četvrtasti i okrugli stupići iz Bičine

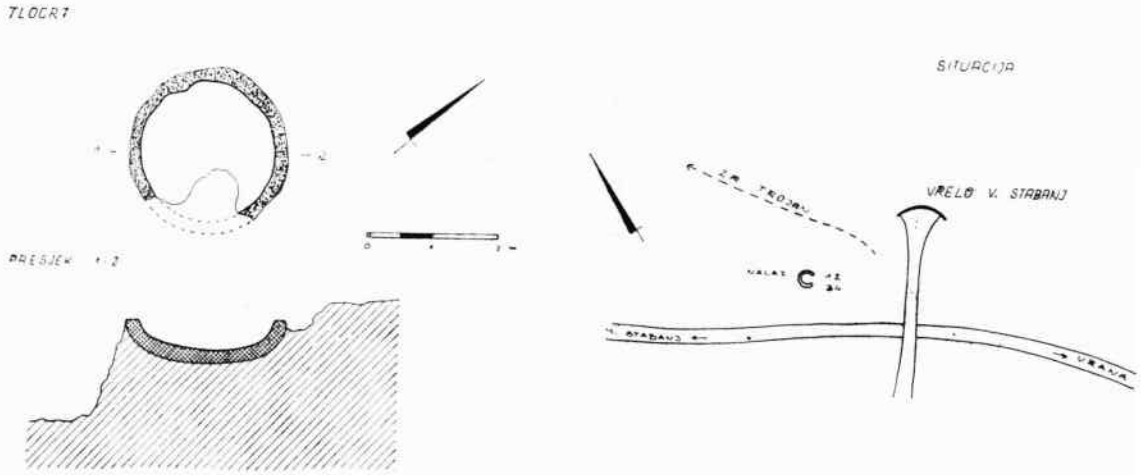

Sl. 8. Situacija i nalazi kod Vel. Stabnja

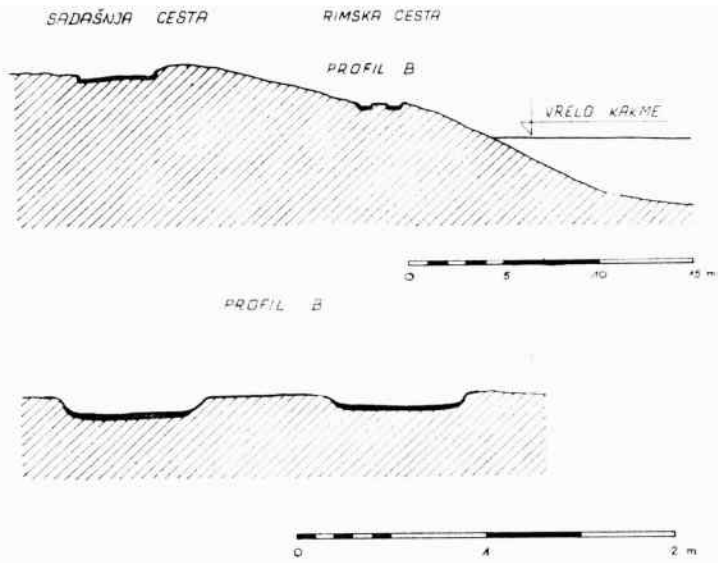

Sl. 9. Profil rimske ceste kod vrela Kakme.

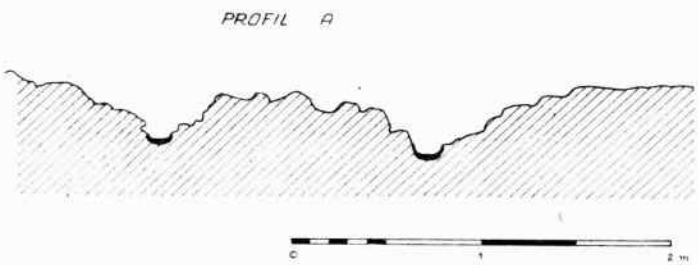

Sl. 10. Profil kolosjeklina kod Telingrada.

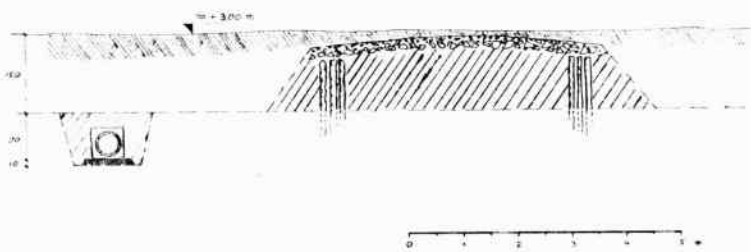

Sl. 11. Profil Gaza i kamenog sifona akvedukta.

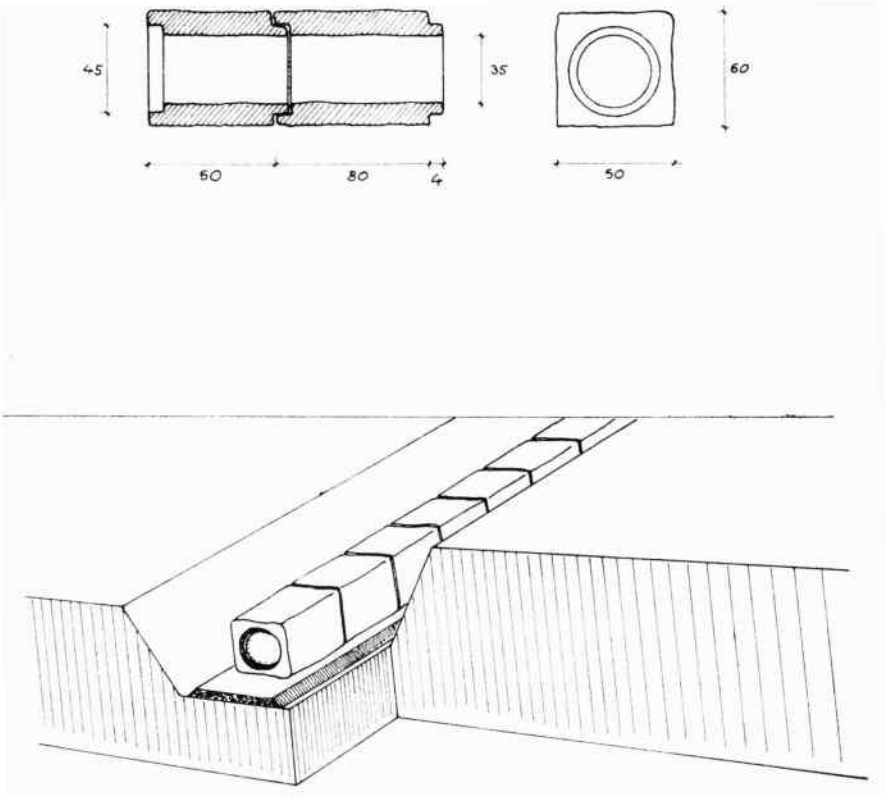

Sl. 12. Kameni sifon akvedukta.

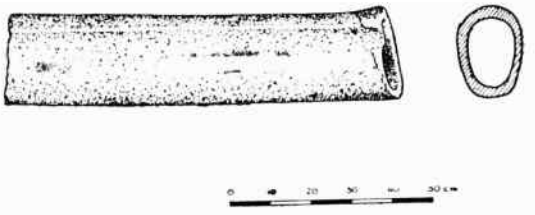

Sl. 13. Olovna cijev sifona akvedukta.

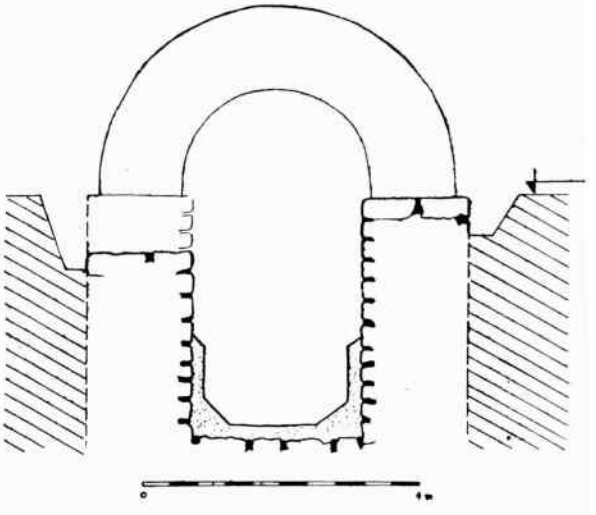

Sl. 14. Presjek gravitacionog kanala akvedukta.

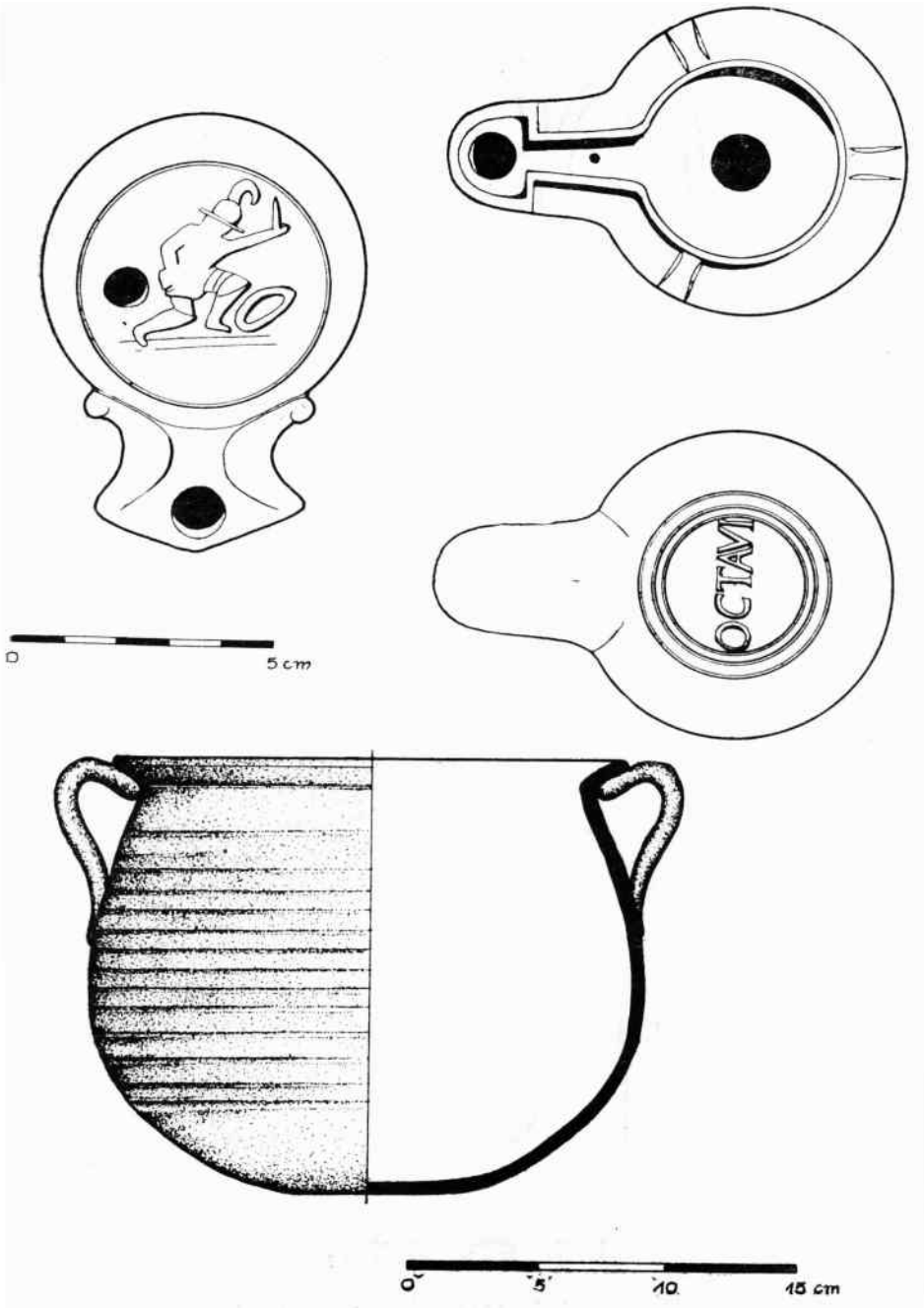

Sl. 15. Prilozi iz žarnog groba u Raštanima.

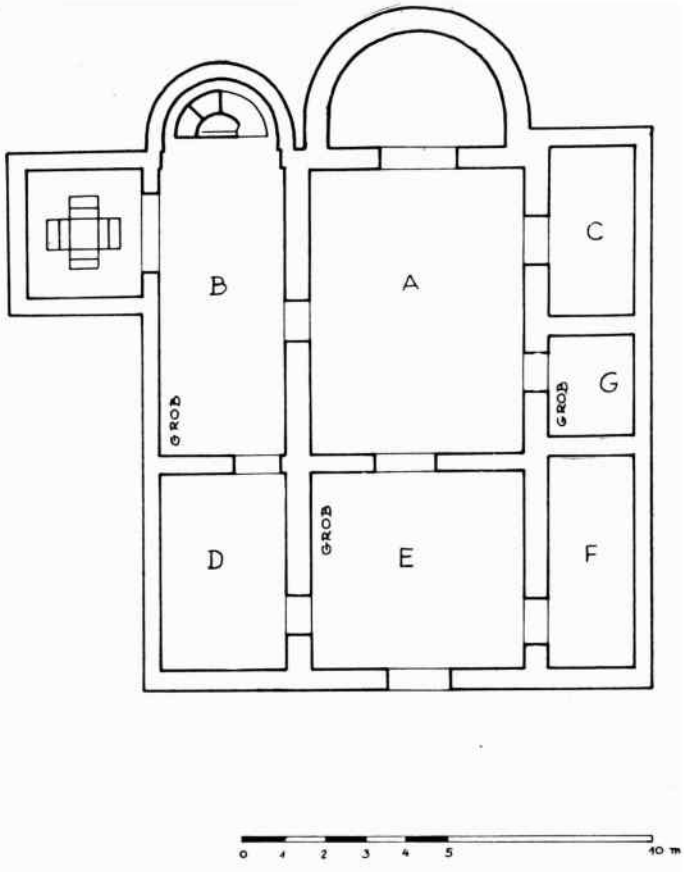

Sl. 16. Tlocrt starokršćanske crkvice na Bičini.

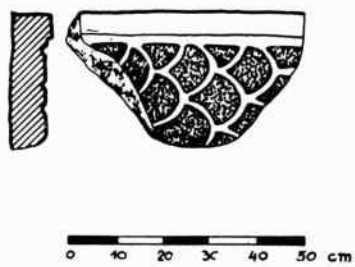

Sl. 17. Ulomak kamenog pluteja iz Bičine.

THE VRANA REGION IN ROMAN TIMES — INTRODUCTION

Summary

After the author has established the territorial scope of this paper, he states that the region of Vrana, besides geologic and hydrographic peculiarities, has its own specificity in that prior to but also during the time of Roman occupation it lay within the circle of the best-known and best-fortified Liburnian structures.

The collected epigraphic monuments have been processed according to individual localities. The author has been concerned more with the votive arula at Pećine, for there is no mention of the relationships among the persons involved and the name of the deity. It is assumed that Pećina was an ancient Illyrian shrine of the Bindi, while the arula had been consecrated to the Nymphs.

In reviewing the settlements, the author departed from the Liburnian legacy contained in the old fortified structures that frame in the region of Vrana. Here Trojangrad with its remains of walls in the megalithic and orthogonal techniques of settlement communications is significant. The author states that in spite of such a number of pre-Roman settlements it has been impossible to locate with any certainty in the same space one urban agglomeration from Roman times, although antique geographic maps and itineraries point to two of them, namely, Blandona and Arauzona.

There is described the location of Roman villae rusticae, which in Fig. 2 bear a numerical designation of text. Their basic characteristic is that they are located along the rim of Vrana Polje and at considerable distances from each other. In some of them it has been possible to notice long, linear walls, for which it is assumed that they constitute the remains of the limitations of agers between the villae.

The present knowledge imposes upon us as the main longitudinal a Roman road that went from Scardona, via the village of Vrana, and which at elevation 85 met Babin Dub. Thence, by its shorter wing, it descended towards the not far-away Iader, whilst continuing in the same direction it went as far as Aenona (Nin). A second longitudinal encircled Vrana Polje in the south, and, passing through Tustica, it joined ith the first at elevation 85. The longitudinals were connected with the transversal roads. On the one which went from Pakoštani, traces are still visible. The

other one is still in use, and it linked Filipjakov via Rogovo with the Kakma source. Of the transversals which connected both the longitudinal roads the most interesting is that which went along the western side of Vrana Lake, called Gaz by the people. This is an artificial construction wide about 5 m. on top, and reinforced on each side by three rows each of densely stuck wooden sticks. Besides its function to shorten the roundabout roads going around the Vrana swamps, this dam probably also had a meliorative function. It is believed that the majority of these Roman communications constituted only a rectification and modernization of the more ancient Liburnian roads.

Of architectural monuments the most complex ones are the remains of a 42-km.-long water pipeline between Biba and Iader, which was fed by the sources of the Biba, Subiba and Pećina. The crossing of the 5,5-km.-long and 35-m.-lower Vrana valley was solved through a stone syphon of about 8,000 pieces of hollow stone cubes. It is believed that the syphon was not able to stand a pressure of 3,5 atm., which exercised upon the inner diameter of 25 cm. a pressure of 38 tons per current metre. This must have resulted either in a destruction or at least uncontrolled sipping through, so that the water could no more rise to the admitting reservoir. Therefore the stone syphon was replaced by a leaden one.

The positions at which accidental tomb finds were detected were not investigated into, and hence it is not known whether they belong to necropolises or to separate groups, such as at Vranska Crkvina (familia rustica). A more complete picture is offered by an Early-Empirial tomb at Raštani (incineration) and a group skeleton tomb at Bičina. To other necropolises point to the herein mentioned epigraphic finds from Vrana and Samograd.

Of Late-Antique monuments there has been partly studied the Old-Christian Church at Bičina, which possessed two apsides and a baptismal font in the form of a Greek cross.

At the end of the paper the author stresses one of the essential problems of the Vrana region, its administrative-teritorial status. This complex problem should be solved in the feamework of a more exhaustive archaeological material, antique geographic maps, itineraries and termination monuments, especially on the basis of Pliny's statement on 14 Liburnian communes. One can sense also a number of assumptions. According to one of them, the region of Vrana had been formed as one of the Liburnian territorial communes, with its centre in the problematical Sidrona. According to another assumption, this region was divided among the already known municipal centres which encircle the Vrana region, in which Iader would as a colony have had a dominant position.